

PETRIK BÉLA

*A lélek szabadságbarca**A száműzött Szabó Zoltán a harmadik út vonzásában*„Hol ez a nemzet? Hol ez az emlékezet?”¹

„Szabó Zoltán esszéíró, a népi írók nagy nemzedékének utolsó kiemelkedő képviselője, 72 éves korában Franciaországban, egy vannes-i kórházban, 1984. augusztus 19-én, vasárnap reggel elhunyt. Utolsó éveit egy breton kisvárosban, Josselinben töltötte, ahol teljes visszavonultságban élt, csak közeli barátaival érintkezett. Babits Mihályról írott szép esszéjében állapítja meg Szabó Zoltán, hogy 'minden magyar író belerajzol néhány tájat a mappába'. Most, hogy ő is elment, világosan látjuk, nemcsak hazai tájakat rajzolt bele a magyar irodalom mappájába, nemcsak Tardot tette fel a társadalmi igazságtalanságok jelképeként a magyar irodalom térképére, hanem nyugat-európai, főként angol és francia tájakat is; Josselin pedig, ahol a független és szabadságszerető breton nép fejlődésének, a rohani hercegeknek a vára áll, odakerül az irodalmi nemzet térképére, Borsi, Széphalom, Cseke, Pusztakamarás, Rácegrespuszta, Sajkód és Szárszó mellé.”² Czigány Lóránt búcsúztatta így alig egy hónappal halála után.

Mindezt Szabó Zoltán most megjelent, az emigrációs munkásságát összefoglaló könyve kapcsán idézzük fel. De vajon, szól-e még ez a gyűjtemény néhány tucat vajt fülű olvasón kívül másnak? Hiszen Szabó Zoltán halála óta több mint két és fél évtized telt el, egy generáció nőtt fel anélkül, hogy nevét hallotta volna, egy rendszerváltásnak nevezett uralkodói garnitúracsere húsz évén is túljutott Magyarország. Ahogyan Szabó Zoltán is megfogalmazta a mottóban idézett kérdéseket Bibó István 1960-as kötetének bevezető írásával kapcsolatosan: „Hol ez az emlékezet?” Szeretnénk hinni, hogy ma is mond a neve valamit, szól hozzánk, hiszen Szabó Zoltán legeredetibb gondolkodóink és íróink sorába tartozik, akinek írásai – ahogyan Borbándi Gyula is jövendölte vagy inkább csak remélte –, ugyanúgy a reveláció erejével hatnak majd, mint Bibó István tanulmányai, munkáit olvasva ki fog derülni, milyen kivételes tehetség és mily sok eredetiséggel megáldott szellem. Bár azt se hallgassuk el, hogy az életműsorozat eddig megjelent kötetei „szinte teljesen visszhangtalanok maradtak, műve és példája nem lett – a gondolati rövidre zárás módjátá lehetővé ténvő szemléleti nyitottsága és morális hajlíthatatlansága okán talán nem is lehetett – az értelmiségi közbeszéd részévé”, állapította meg N. Pál József.³

Igen, ez tény. De vajon baj-e ez? Hiszen Szabó Zoltán nem tömegcikk, soha nem várhatjuk, hogy gondolatai széles olvasóközönséghez jutnak el, a metrón utazók reggel nem fogják izgatottan tárgyalni példának okáért a *Szerelmes földrajz* megrendítően szép sorait. Mindez tehát nem volna baj. Ami azonban vele és műveivel kapcsolatosan megbocsáthatatlan és jóvátehetetlen bűn, hogy eszméi még abban az „intelligantsiá”-ban sem vetnek visszhangot, amelynek azonban kötelessége volna magába építenie Szabó Zoltán mentalitását, elkötelezettségét, erkölcsi nagyságát és kérlelhetetlen kritikai szellemét. Mert már régen nincs szó tömegkultúráról, csupán egy olyan hordozó-közvetítő közegről, amely kísérletet tehet a tu-

dás és a kultúra továbbörökítésére. Arról az „Intelligenciáról” ejtünk szót, amely fogalmon Szabó Zoltán a nemzet azon képviselőit értette, akik független gondolkodásra töreksenek. Nem azokra az értelmiségiekre utalt tehát, akik például a két világháború között érettségit szereztek, vagy az azt követő nemzedékek diplomázottjaira, hanem a lelkileg független választottakra, s akiről Széchenyi is beszélt. Nem tudom – talán igen –, vannak-e ma olyan kristályosodási pontok, ahol a nemzetnek ez a rétege saját jelentőségének tudatára ébred, ahogyan Szabó Zoltán fogalmazott, amikor a „kreatív intelligencia új gondolkodási, érzékelési vagy értékelési áramlatok szóvétevéjeként jelentkezik a közösségi életben, irodalomban vagy művészetekben”. Amilyen volt annak idején a „Pilvax, Nagyvárad az irodalomban, Nagybánya a művészetben vagy a Nyugat és a *Huszedik Század*, később a *Válasz* és a *Central-asztal*, ahogy a *Tanú*, valamint Szabó Dezső füzetei is, valamint az Erdélyi Helikon, a kolozsvári *Korunk* és a szlovenszkoói csoportosulások is”.⁴ Ennek az intelligenciának volna kötelessége Szabó Zoltán munkásságának felkarolása és visszhangozása. Mert ha egy nemzetben és társadalomban ezek a független és kreatív emberfők nem szólalnak meg, s tegyük hozzá, ha nem rezonálnak korábbi korok intelligenciájára, Bibó szavaival élve, a nemzet „reagálóképesség” romlik, új értékskálák, víziók hiányában a közértelmesség meszesedik el, s a társadalmak a róluk nélkülük tervező s végző adminisztrátoraikkal eltetvesednek.

Előre látta a későbbi korok felejtését, saját sorsát, hiszen mindezt megidézte már az egyik legnagyobb összefoglaló esszéjében, a *Hungarica varietas*ban Németh László kapcsán, annak egyik írását idézve: „Ha jobban megismeri irodalmunkat, el fog ámulni, hány nagy költőnk, írónk támadt s virágozott az elmúlt fél évszázadban, de ha azt vizsgálja majd, hány van kritikailag megnyugtató módon feldolgozva, alig egy-kettőt talál; a termelés gazdagsága furcsa, ellentétben áll az asszimilálás, a tudatosítás restségével.”⁵ Szabó Zoltán a Németh László által felvetett gondolatot továbbvitte, az általa leírtakat azonban csak a betegség egy tünetének tartotta. A betegség neve pedig – amelyet már ő azonosított – az „irodalmi felelősségtudás elsorvadása”. „Ez a sorvadás olyan szellemi életben, amilyen a magyar: aggasztó. Ahol az irodalom – körülmények és adottságok következtében – szükségszerűen *nemzeti* irodalom: van *irodalmi nemzet*. Ennek az irodalmi nemzetnek a magyar író, bárhol éljen is, polgára s tagja. Következésképpen egymás iránt vannak irodalompolgári kötelezettségeik: olyasféle tennivaló ez, amelyet *civic duty*-nak nevez az angol.”⁶ Szabó Zoltán életműve is alkalmat adhat arra, hogy felhívjuk arra a figyelmet, folyamatos kötelezettségszegést követünk el, s nem teljesítjük irodalompolgári vagy, ha tetszik, állampolgári köteleességünket.

Az igazi kérdés tehát nemcsak Németh László, de Szabó Zoltán kapcsán is, hogy hol is van ez az irodalompolgári felelősségtudat és kötelességvállalás? Mi hát ez a tétovaság, ez a lefojtott hangzás Szabó Zoltán esetében? A baloldali-liberális ellenzék már a hetvenes években felfedezve nagyságát és korszakos jelentőségét, igyekezett magához húzni és magáénak tudni őt, ahogyan azt Bibó munkásságával tette. Szabó Zoltánnal azonban talán nehezebb a dolguk, hiszen liberális oldalról nézve a népi tradíciókhoz, a magyarsághoz és a szellemi hazához, a népi mozgalom nagy alakjaihoz való egyértelmű és megvallott kötődése helyzetét szinte átrajzolhatatlanná tette és teszi. Hogy a népi-nemzeti oldal miért nem öleli feltétel nélkül magához, azt talán írásainak és gondolkodásának „hűvös racionalizmusa és a nemzeti tudat permanensen „gyulladásozó állapotát meghaladni szánó törekvése”⁷ mozgathatja. Az, amit a nagyra becsülő barát, Molnár József úgy fogalmazott a maga tisztelgő emlékezésében, hogy ez „...a viszony [a népi mozgalomhoz való viszonyról van szó – P. B.] irodalmi

működését tekintve nagyon is pozitív, mozgalmi értelemben már enyhén negatívnak tekinthető”.⁸ Szabó Zoltán ezen értelmezés szerint nem volt „mozgalmi ember”, nem tudott és nem akart „pártban gondolkodni, s mindig kényesen őrizte a maga szellemi függetlenségét, amelyre példaként hozzák, hogy a *Magyar Nemzet*nek volt a vezető szerzője, nagyra értékelte Babits Mihályt és Szekfű Gyulát, rendszeres szerzője volt a *Nyugat*nak, a *Magyar Csillagnak*, a *Jelenkornak*, az *Életnek* vagy a reformkonzervatív *Magyar Szemlének* is, de például a népiség eszméjéhez közel álló és azt hirdető *Magyar Útnak* vagy a *Magyar Életnek* soha. „Megvesztegethetetlen racionalitással írt a népi mozgalomban tapasztalható vadhajtásokról (*A „Központi Gyűlésde”* – 1941), nem volt ott Szárszón sem. Úgy tűnhet, hogy Szabó Zoltán csupán a mozgalom farvizén hajózott, vagy úgy is esetleg, hogy kívül állt („túlított?) az egészen, már 1945 előtt is.”⁹

Ezt a különállását, esetleges távolságtartását hangsúlyozó álláspontot, amelyet N. Pál József és az általa egyetértőleg idézett Molnár József is képvisel, nem tartom kellően alaposnak. Ugyanakkor ez azonban alkalmat szolgáltat arra, hogy újabb lökést adjon azon folyamatoknak, amelyek Szabó Zoltánt le kívánják választani a népi mozgalomról, miközben annak egyik kiemelkedő, emblematikus, csak Illyés Gyulához és Németh Lászlóhoz mérhető alakja.

Jó például szolgál e törekvése a liberális irodalomtörténet-írás egyik újabb darabja, amelyben már ezt olvashatjuk: „Szabó Zoltán távolságtartását a népi írók csoportjától – Illyés szellemi tekintélyének életre szóló tisztelete mellett – mindvégig megőrizi: »A népi mozgalom meghatározást... azért használok fenntartással, mert velük nem soroltam és sorolom magam egy táborba.«”¹⁰ Noszkai Gábor állítását Huszár Tibor *Találkozások* című interjúkötetéből¹¹ idézett „Szabó Zoltán szavaira” alapozza. Mindezt azért vagyunk kénytelenek idéző jelbe tenni, hiszen a hivatkozás arra a Szabó Zoltánnal készített „beszélgetésre” utal, amelyet az eredeti, 1983-as *Beszélgetések* kötet még nem, a két évtizeddel későbbi kiadás azonban már tartalmaz. Ez a közölt szöveg – miután Szabó Zoltán nem járult hozzá a vele folytatott párbeszéd rögzítéséhez, és azt utólagosan sem hagyta jóvá – ugyanis nem egy interjú leírata –, bár a szöveg formáját tekintve megtévesztően arra utal. Szabó Zoltán elzárkózását talán az motiválta, hogy Huszárt „eszközembernek” tartotta, aki valójában nem interjút ment készíteni a beszélgetőpartnereivel, hanem a Párt tájékozódását kívánta elősegíteni, kiket lehet a kommunista politika szolgálatába állítani, illetőleg hogy a népi eszmekörből látszatelemek beemelésével hogyan lehetne elfogadottabbá tenni politikájukat.¹² A szöveg tehát nem interjú, hanem Huszár Tibor szubjektív, sajátos személyes impressziója, visszaemlékezése a találkozásra, ahogyan azt a jelen levő Szabó Zsuzsa fogalmazta.¹³ A szemtanú feleség nyilatkozatából egyértelműen kiderül az is, hogy a leírtak, bár nem sértik Szabó Zoltán emlékét, „hemzseg az apró ellentmondásoktól és csúsztatásoktól”, „a beszélgetés formája teljesen és tökéletesen megtévesztő”, „Szabó Zoltán válaszai sem az élősóban említett spontán monológot adják vissza”, s a „hamis szavak mellett a hamis hangvétel az egész szöveget átítatja”.¹⁴ A fent idézett kijelentés – amelyre, mint látjuk, már elméleteket is lehet alapozni – Szabó Zoltán szájába adása a jelenlevő nyilatkozata nélkül is idegenül hat, hiszen a „válasz szövege” semmilyen módon nincs összhangban az elhangzott kérdéssel sem. Noszkai azon állítása is ezért erősen megkérdőjelezhető, amely szerint Szabó Zoltán a népi íróktól való távolságtartását mindvégig megőrizte, hiszen a legjelentősebb tanulmányait Tamási Áronnak, Veres Péternek, Németh Lászlónak, Bibó Istvánnak, Sárközi Györgynek,

a *Válasz* szerkesztőjének, a Márciusi Frontnak, a Szárszói Találkozóknak, a népi mozgalom eszmetörténeti feldolgozásának szentelte, az ötvenes évektől haláláig, s ilyen kiemelten a magyar forradalom témáján kívül nem foglalkozott mással.

A népi mozgalomtól való baráti különállását hangoztató és a tudatosan leválasztó törekvéseket ezért nem érzem helyénvalónak, sem a harmincas-negyvenes évekbeli működését, sem az emigrációs tevékenységét illetően, sokkal inkább megalapozott Czigány Lóránt álláspontja, amely őt a népi írók utolsó nagy alakjának tartotta. Szabó Zoltán egész élete ugyanis makacs módon ezt igazolja. Ő volt ugyanis a népi mozgalom egyik legjelentősebb vállalkozásának, a népi szociográfia és társadalomkutatás egyik legelsőként fellépő, meghatározó és központi figurája, amely egész életére meghatározta helyét és szerepét, s az emigrációban is úgy méltatták, hogy ő képviselte leghívebben azt a népi mozgalomhoz kapcsolódó harmadik utas szellemet, amely a Parasztpárttól a forradalom Petőfi-pártjáig ívelt, emelkedett.¹⁵ S ha idővel túlnőtte volna e mozgalom kereteit, különösen az emigrációban betöltött szerepével, az csupán annyiban igaz, amennyire és amilyen mértékben Illyés Gyula, Németh László, Bibó István, Kodolányi János és a többi, a népi mozgalom meghatározó alakja esetében, akik a történelem kényszeréből váltak az egész nemzet szuverenitásának, lelkiismeretének hordozójává. „Életútjában remekül testesíti meg Illyés disztichonjának igazságát: Szabó Zoltán úgy vált a magyar népi mozgalom centrumának meghatározó alakjává, hogy életútja, neveltetése, műveltségeszménye nem erre predesztinálta. Kissé patetikusán szólva nem a népből jött, de a nép felé ment. Személye jól példázza, hogy a népiek szuverén, történelemről, politikáról, irodalomról meglepően eltérő módon gondolkodó értelmiségiek voltak. A közhiedelemmel ellentétben nem csupán az kötötte őket össze, hogy mindnyájukat mélyen felhőborította a szegényparasztság százezreinek nyomora, hanem az is, hogy új utakat kerestek a nemzetfelfogás vagy egyszerűen szólva a hazaszeretet terén.”¹⁶

E körben emeljük ki azt is, hogy Szabó Zoltán ismerte fel talán az emigrációs magyar szellemi életben legkorábban: illúzió a népi-nemzeti mozgalom azon tétele, mely szerint a világ és így különösen Nyugat-Európa éppen azt akarja bennünk megismerni, ami sajátosan magyar, ami különleges és egyedi. Az akkor még két részre szakadt világhatalmak sem akkor, sem ma valójában nem kíváncsiak belőlünk arra, ami sajátos nemzeti karakterünkből, történelmünkből és irodalmunkból fakad, csupán saját maga képére és formájára kíván alakítani, lehetőség szerint minél kevesebb gonddal. Szabó Zoltán egész háború előtti hazai és kényszerű száműzetésének szellemi kertje ettől a felismeréstől öltött egységes és világos, egyértelmű harmadik utas, autonóm és szuverén megoldásokat kereső jelleget, s ezért lett szinte törvényszerű, hogy saját életművénél is fontosabbá és hangsúlyosabbá vált Bibó harmadik utas munkásságának kiszabadítása a kommunista diktatúra fogságából. S amint ezt felismerte, tudta, hogy innentől kezdve *nem értékválasztás kérdése emberi és erkölcsi helyzet-állása és állásfoglalása, hanem a lélek szabadságbarcaé.*

A HÁBORÚ ELŐTT

A népi mozgalom és így Szabó Zoltán azon törekvése ugyanis, amellyel a parasztság és a falu felé fordult, a vidék problémáinak és életének feltárását és leltárba vételét tűzte ki célul – mellyel egyszerre kívánta a tények megállapítását és a változtatás igényének megfogalmazását szolgálni –, kezdetektől a harmadik utasság szellemében fogant, azaz egyszerre állt szemben egy tekintélyuralmi, konzervatív és akkor regnáló világnézettel, de legalább

ilyen élesen elhatárolta magát a baloldali, marxista és szocialista, illetőleg a szabad verseny mindenhatóságát hirdető liberalizmustól. Ezt a szemléletet talán Szabó Zoltán képviselte a népiek közül a legprofesszionálisabb módon: „A szociográfia vagy a társadalomkutató nem lehet sem jobb, sem baloldali a szó ma szokásos értelmében, a mai baloldal vagy jobboldal mellett. Az izgatás célja nem pártnak vagy oldalnak, hanem szociális változtatásnak szerezni híveket.”¹⁷ Szabó Zoltán abban az értelemben, ahogyan azt a bolsevik pártok vagy a legújabb kori liberális mozgalmak történetéből ismerjük – s ennyiben igazat adunk Molnár Józsefnek és N. Pál Józsefnek –, valóban nem volt mozgalmi ember, de mindenképpen hitt abban, hogy a társadalomkutatás, a tények és az ország valós állapotának bemutatása átalakíthatja a közgondolkodást, s lehetővé válik „egy tisztábban látó és felelősségtudóbb közszellem megteremtése azért, hogy a gyökeres szociális változás minél kevesebb áldozattal jöhessen létre”.¹⁸

Szabó Zoltán a harmincas évek elejétől megkezdett szociográfiai munkájával és szemléletével a *népi mozgalom harmadik utas jellegét a klasszikus irodalmi és eszmei mondánivaló mellett egy teljesen újfajta, korszerű tartalommal és módszertannal töltötte meg, átelve azt a társadalomtudományok egy más dimenziójába*. Ahogyan az Bibó munkásságát is jellemezte, a népiség eszméjét, ha szabad így fogalmaznunk, kihozta az íróasztalok világa mögül a valóságos élet terepére. Kezdetben az öregcserkészetben kialakult szociográfiai érdeklődésű csoport keretében tette ezt, amely jórészt a *Fiatál Magyarország* című lap körül tömörült, majd 1934-től Boldizsár Ivánnal és Fodor Ferencsel közösen szerkesztették a lapot, amely közösségből nőtt aztán ki a *Fiatál Magyarország Szociográfiai Munkaközösség*. Hozzájuk kötődik a falukutatás fogalmának kitágítása társadalomkutatássá, az 1934-es tihanyi szociográfiai felmérés, amelyből aztán az év novemberében megszületett a lap szociográfiai különszáma, mely a népi szociográfia első demonstratív fellépése, illetőleg az első módszertani kísérlete volt. Nem véletlen, hogy Szabó Zoltán lett Németh László egyik útítársa a romániai útján, amelyet Gusti professzor meghívására tettek. Ez a csoport hozta létre a *Szolgálat és Írás Munkatársaság*¹⁹ néven Szabó Zoltán első nagy szociográfiai munkájának – a szerző ekkor még csak huszonnégy éves volt –, *A Tardi helyzet* kiadóját. Itt jelent meg később a *Cifra nyomorúság* is, ahogyan Kovács Imre *Néma forradalma*, s a Kovács ellen indított izgatási és nemzetgyalázási per anyaga is – melyhez Szabó Zoltán írt előszót²⁰ –, azaz a népi mozgalomhoz kapcsolódó jelentős munkák sora. Első könyvének a magyar irodalomban betöltött helyét és szerepét Illyés Gyula ekképpen határozta meg: „A Tardi helyzet első közt volt az a szabálytalan mű – irodalmi műbe burkolt szociográfia, szociográfiai műbe sűrített nemzetizgatás –, amely az új korszak kánonjainak sorát megkezdte. Ismétlem: nem holmi népi irodaloméit, hanem a *Halotti Beszéd* óta tartó magyar irodalom egy szakaszának ismertető jegyeit.”²¹

Szabó Zoltán a harmincas évek közepére a népi mozgalom elitjét alkotó azon szerzők egyikévé vált,²² akikkel az Atheneum Kiadó 1936 március–áprilisában szerződést kötött a *Magyarország felfedezése* című sorozat darabjainak elkészítésére. Ennek keretében az ország egy-egy bizonyos területét dolgozták volna fel a szerzők, azonban a könyvek közül csak három készült el: Féja Géza *Viharsarokja* és Erdei Ferenc *Futóhomokja* mellett a már említett, Szabó Zoltán *Cifra nyomorúsága*. Ez utóbbi, a Féja-könyv körül kirobbant vihar nyomán a sorozat kényszerű beszüntetését követően, már a *Szolgálat és Írás Munkatársaságnál* jelent meg. A Féja és Kovács Imre ellen indított perekben²³ ha-

tározottan és nevét vállalva állt ki: a sorozatos perbefogások ellen a Matolcsy Mátyás képviselő által felolvasott tiltakozó nyilatkozatot Bartók, Móricz, Zilahy, Illyés, Erdei, Fodor József, Németh László, Remenyik Zsigmond, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Veres Péter, Szabó Pál és Tóth Aladár mellett Szabó Zoltán is aláírta,²⁴ mely szerepvállalását később maga is különösen hangsúlyosnak ítélte.²⁵ 1937-ben a népi mozgalom és a független magyar szellemiség folyóirata, a *Válasz* szerkesztőbizottságának tagja lett, 1939-től pedig a *Magyar Nemzet* Szellemi Honvédelem című rovatát szerkesztette. 1939-ben Baumgarten-díjat kapott. Ott volt a Márciusi Front, a népi mozgalom közvetlen pre-pártpolitikai formációjának születésénél, s a zászlóbontást követő támadások ellenesúlyozására, a *Soli Deo Glória* szervezet által tartott tiltakozó gyűlésen Erdélyi József, Féja Géza, Tamási Áron, Veres Péter és Kovács Imre mellett Szabó Zoltán lépett fel a népi mozgalom képviselőjeként.

Bár a negyvenes évek első felében Szabó Zoltán kikerült a hazai mozgások centrumából, hiszen 1940-ben a francia kormány ösztöndíjával Párizsba utazott – amely útból született a személyes hangvételű útikönyve, az *Összeomlás* –, kapcsolata nem szakadt meg a népi mozgalommal. 1941 szeptemberében elvállalta a Magyar Köztársaság kulturális képviselőjét Párizsban, Károlyi Mihály követségén. Ekkor írta a szülőföldről szóló talán legszebb vallomást francia földön (*Szerelmes földrajz*, 1942), amelyért 1943-ban az Akadémia Kőrösy Flóra-díjjal tüntette ki. Külföldi tartózkodása miatt nem lehetett ott a Szárszói Konferencián, amely eseménynek azonban az emigrációban külön esszét szentelt, s amelyről a későbbiekben még szót ejtünk.

A KOALÍCIÓS IDŐK

A háború végét bujdosva vészelte át, a német megszállásról 1944. március 19. kora délutánján értesült. Lapkiadója kétségbeesetten kérte, hogy menjen be a szerkesztőségbe, különben másnap nem tud megjelenni a *Magyar Nemzet*. „Hallgattam. »Nézd, Laci – mondtam csendesen –, a Magyar Nemzet már megszűnt! ...« Mi szüntetjük be a megjelenést. Önként. Meggyőződésből... mert a Magyar Nemzet a német megszállás alatt nem jelenhet meg.”²⁶ Elhagyta Gül Baba utcai lakását, és anyja diósi házáat érintve a keleti front felé menekült. A nyilas hatalomátvételt követően Parádfürdő környékén, a Mátra erdeiben bujdosott. 1945 januárjában Debrecenbe indult, ahol elvállalta a kormány hivatalos lapjának, a *Magyar Közönlöny* megszervezését, kiadását és szerkesztését, később a Nemzeti Parasztpárt orgánuma, a *Képes Világ* szerkesztője és a MADISZ országos elnöke, s cáfolatul a pártoktól való távolgattartására, a Nemzeti Parasztpárt vezetőségének tagja lett. Olyannyira „mozgalmi ember” volt, hogy amikor kommunista nyomásra 1946 végén Keresztury Dezsőt meneszteni kényszerültek a demokratikus erők a kultuszminiszteri pozíciójából, lehetséges jelöltként – a magyarországi kulturális hagyományokra figyelemmel – Szabó Zoltán neve merült fel Kovács Imre javaslatára, miután a parasztpárt vezetőségében szóba jöhető katolikus személy Illyésen és Tamási Áronon kívül csak ő volt.²⁷ Később a Parasztpárt javaslatára, amely megbízást ő maga is szívesen vállalt és ambicionált, a párizsi magyar nagykövetség követségi tanácsosa lett, bár mint azt Bisztrai Farkas Ferenchez írott leveléből tudjuk, a „szocdemek nyekergése” miatt a pártnak a minisztertanácsban határozottan ki kellett állnia érte.²⁸

1945 és 1947 között a *Valóság* című folyóiratot szerkesztette, mely szerepe, ha szabad így fogalmaznunk, történelmi jelentőségűvé vált, hiszen itt látott napvilágot Bibó István híres és

hírheft írása, *A magyar demokrácia válsága*, melynek nem csupán önértéke adta különös jelentőségét, hanem az írás megjelenésének körülményei is, amelyek sokat sejtettek a várható jövőről. Sorsuk és barátságuk, bár aztán 1948 novemberétől halálukig személyesen többet nem találkoztak, itt forrott végérvényesen össze. A Szabó Zoltán által Bibótól megrendelt írás, bár az még csak kefelevonatban állt a nyomda rendelkezésére, Révai József kezébe került, s a kommunista párt ideológiai és kulturális meghatározó vezetője magához rendelte a szerkesztőt, és utasítást adott az írás visszavonására. Miután Szabó Zoltán ennek természetesen nem kívánt eleget tenni, Révai megfenyegette a lap elkobzásával, amelyre Szabó higgadtan csak annyit válaszolt, hogy ez esetben kénytelen volna lemondani, amelynek meglehetősen furcsa visszhangja lenne a koalíciós kormányzás kezdetén, ugyanis igencsak különösen hatna, ha a közös kormányzás alatt egy párt erőszakkal vinné keresztül akarátát, a szabadságjogok erős korlátozásával. Révai meghátrált, s erősítésként Lukács Györgyöt vetette be, aki szintén nem járt sikerrel. Annyit tudtak elérni Szabó Zoltánnál, hogy Bibó írásáról nyilvános vitát rendezzen, ahol a kommunisták elmondhatják az írással kapcsolatos aggályaikat Bibóval vitázva, amelynek anyagát aztán szintén a *Valóság* közölné. Ennek természetesen nem volt akadálya. Akik azonban figyeltek az eseményekre, és azokat értéken kezelték, már ekkor sokat sejtettek a várható jövőről és kilátásokról.

EMIGRÁCIÓBAN

Szabó Zoltán 1949 júniusában lemondott a párizsi magyar követségen viselt kulturális attaséi állásáról, 37-dik születésnapján Doverben angol földre lépett, nyári szabadságából lelkiismereti okok miatt hivatalába nem tért vissza, Kállai Gyula külügyminiszterhez június végén írott levelével hivatalosan is szakított a kommunista diktatúrával. Hosszú ideje tartó lelkiismereti konfliktus – Károlyinak, a magyar párizsi követnek írt március 5-én kelt levelében már felmondottnak tekintette állását, de ekkor még hivatalosan azt nem jelentette be – érlelte meg benne a végső elhatározást, nem szolgálhatja tovább sem munkájával, sem jelenlétével azt a magyar kormányt, amely jól láthatóan ekkor már egy totális diktatúrára rendezkedett be: „Ami Magyarországon az elmúlt két hónapban történt, ami ott a jövőben minden jel szerint történni fog, arra én rábólintani nem tudok. Ahogyan mindig képtelennek éreztem magam arra, hogy a haza eszményét a haladás érdekei ellen szolgáljam, úgy nem tudom a haladás vitás és egyoldalúan értelmezett érdekeinek az ország érdekeit feláldozni.”²⁹ Döntéséhez a végső lökést Mindszenty bíboros elleni, a katolikus egyház és a keresztény közösségek megfélemlítésére indított per, a februárban meghozott ítélet adta. „Lehetetlennek látom ezt általános morális és politikai okokból, és lehetetlennek látom magánjelleget okokból is. Az általános okok ezek: a magyarországi kormány politikájával közel fél éve képtelennek érzem, hogy egyetértsek. A bíboros pörét és elítéltetését mint keresztény véteknek, mint magyar bűnnek, mint értelmes ember kardinális hibának érzem. Amióta egy választás Magyarországon tökéletesen megsemmisítette az ez irányú véleménynyilvánítás lehetőségének utolsó látszatait, és az általam szorgalmasan olvasott munkaspárti (kommunista) politikai irodalom nem tűr félreértést abban, hogy ők jövőjüket az oroszországi állapotokhoz való hasonulásban, a népi demokrácia proletárdiktatúraszerű értelmezésében keresik.”³⁰

Első londoni támasza Révai András lett, akivel annak haláláig sok közös és fontos munkában vettek részt, majd nemsokára kapcsolatba került Cs. Szabó Lászlóval is. Vele

életre szóló szövetséget kötött, s talán leginkább Szabó Zoltán érdeme, hogy Cs. Szabó 1951 nyarán Olaszországból, a teljes írói és anyagi egzisztenciavesztés idején a BBC-hez kerülhetett, amely állás meghatározó lett a teljesen talajt vesztett író számára. Szabó Zoltán 1951 augusztusában londoni munkahellyel a Szabad Európa Rádió szerkesztőségének tagja lett, ahol nyugdíjba vonulásáig, 1974 júniusáig dolgozott. Miután Cs. Szabóval biztos volt anyagi hátterük, kísérletet tettek az elveszített fórumok pótlására. Ezt a fórumot a *Látóhatár* folyóiratban találták meg, ezért Borsody Istvánnal hármásban létrehozták a *Látóhatár* Barátainak Társaságát, melynek célja a folyóirat nyomdaköltségének előteremtése és így megjelenésének lehetővé tétele volt. A kezdeményezés várakozáson felüli sikerrel járt, „tekintélyükkel biztosították, hogy a nyugati magyar szellemi élet színvonalas nyomtatott folyóira-ra tegyen szert”.³¹ A *Látóhatár–Új Látóhatár* későbbi szakadásánál Szabó Zoltán Kovács Imrével és Gombos Gyulával, majd később Cs. Szabó Lászlóval egyértelműen a Borbándi–Bikich–Molnár féle *Új Látóhatár* mellé állt, szemben a – később, 1960-ban a magyar belügy által az emigráció bomlasztására beszervezett³² – Vámos–Horváth féle *Látóhatárral* tartó Fenyő Miksa, Faludy György, Tábori Pál szerzőgárdával.³³ Ugyanezt a polarizálódást figyelhetjük majd meg a hatvanas évek végén lezajlott, Gombos Gyula Szabó Dezső-monográfiája kapcsán kirobbant vitában is. Molnár Józsefnek a monográfiát védelmébe vevő írását többségében helyeslés fogadta, így elismerően nyilatkozott róla Kovács Imre, Szabó Zoltán, Gömöri György, Hanák Tibor, Papp Károly és az *Új Látóhatár* olvasóinak sokasága, így helyesnek bizonyult a szerkesztőség azon megérzése, hogy a Molnár előtti – Ignóus Pál és Fenyő Miksa bántóan egyhangú – elmarasztaló kritikai hang nem fedte le az emigrációs közvélemény minden árnyalatát, de még csak annak többségét sem.

Az *Új Látóhatár*ban és az emigrációs közvélemény fórumain Szabó Dezső ügyében lezajlott viták kapcsán ismételten rögzíthetjük azt a felismerést, mennyire félrevezető az ötvenes évektől a napjainkig tartó, a népiek és a kommunisták szövetségszervezését hangoztató vélemények, s mennyivel pontosabban fedí a valóságot az a megállapítás, amely a kommunisták és a baloldali liberális-radikális körök közötti elvi azonosságra és hasonlóságra, összetartozásra utal. A Szabó Dezső-könyv kapcsán az emigrációs közvélemény erős megosztottsága nyomán kiderült, hogy a választóvonal nem Magyarország és az emigráció, tehát nem a diktatúra és a szabad világ, hanem a kommunista álláspontot erősítő baloldali liberális és a konzervatív-jobboldali gondolkodók között húzódik, így kerülhetett egy oldalra Ignóus Pál, Fenyő Miksa, Németh Sándor és a kommunista Nagy Péter, illetőleg a másikra Kovács Imre, Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, Borbándi Gyula, Kiss Sándor és Németh László, Gombos Gyula. Sajnos erre a megállapításra ma is hangsúlyt kell helyeznünk, hiszen a hazai irodalomtörténetben még ma is tetten érhető az a vélemény, mely szerint a kérdés megítélésében a hazai hivatalos és a nyugati emigráns álláspontok között húzódott a határ: „A kilencvenes évekig így a Szabó Dezső-kutató értelmezések nemcsak szellemi, hanem térbeli értelemben is kettészakadtak: míg a »hivatalos« hazai kritika a kezdeti teljes elhallgatás után elmarasztaló értelmezésekkel próbálta kiszorítani Szabó Dezsőt a kánonból, addig a nyugati országokba emigrált szellemi körök továbbra is igyekeztek megőrizni és fenntartani a Szabó Dezső örökséget.”³⁴ Ez a tézis nem pontos, hiszen mind Magyarországon, mind az emigrációban törésvonalak húzódtak Szabó Dezső megítélése körül, igen érdekes és sajátos „táborokat” hozva létre.

Amikor a Szabad Európa Bizottság Szabó Zoltánt meghívta a rádió munkatársának, éppúgy feltételeket szabott, mint amikor a Parasztpárt miniszternek szerette volna jelölni: Londonban kívánt maradni, s kikötötte, hogy hétről hétre a saját maga által választott kulturális témákról írhat. Nyugdíjazásáig, Czigány Lóránt becslése alapján mintegy 5–6 ezer flekket írt, melyeknek csupán töredéke látott napvilágot a *Látóhatárban*, illetőleg annak jogutódjaként megjelenő *Új Látóhatárban*. Az ötvenes évek közepére azonban őt is „elérte az emigráns betegségek legmakacsabbja: a dolgok értelmüket veszítik”.³⁵ Ebből az állapotból, ahogyan másokat is, az 1956-os magyar forradalom zökkentette ki. „Szabó Zoltán a forradalomról írt naplójegyzeteiben a maga rendkívüliségében ábrázolja azt a folyamatot, ami mint nagyfeszültségű áramütés galvanizálja az elméket, mozgásba hozza a már csüggedésre hajlamos emigráns szellemiséget. A szolgáltatnak ismét volt értelme: a rádión keresztül tájékoztatta a magyarországi hallgatókat a forradalom nyugati, főként angliai visszhangjáról.”³⁶

1956 decemberében az angliai Save Hungary Committee segélyegyesület *Magyar Szó* címmel hetilap kiadását határozta el, szerkesztését Szabó Zoltán vállalta. A lap célját és a maga szerkesztői szándékát így határozta meg: „...a magyar ügyben, ez a hetilap magáénak vallja a forradalom eszméit mind a szabadság, mind az egyenlőség tekintetében. Korábbi magyarországi rendszerekhez vagy pártokhoz nem húzunk, s a nemzeti egységet abban a szellemben kívánjuk szolgálni a külföld magyarjai közt, amelyet odahaza a forradalom teremtett meg.”³⁷ A lap szellemiségét a politikai kommentárokat író Révai Andrással közösen alakították ki, s a szerkesztésbe bevonták a forradalom fiataljait: András Sándort, Krassó Miklóst, Márton Lászlót, Ormay Antalt és Zádor Istvánt. Amikor azonban kiderült, hogy a pénzádó bizottság a lap felelős szerkesztőjétől eltérően ítéli meg az egyik írást, Szabó Zoltán szerkesztői szuverenitásának megőrzése érdekében, Révai Andrással és a melléjük álló fiatalokkal együtt – ahogyan azt a *Valóság* szerkesztőjeként a kommunista nyomásgyakorlás kapcsán is kilátásba helyezte – leköszönt.

A magyar forradalom hatására aktivizálódó, az 1945–47-es emigráció és az '56-os menekülthullám tagjai részvételével 1957. március 15–17-én Londonban, a Nemzetközi PEN Club székházában létrejött a *Magyar Írók Szövetsége Külföldön*. Az első vezetőségben képviseltette magát a teljes hazai, majd száműzött szellemi élet majd minden irányzata, tagja volt Faludy György, Horváth Béla, Ignótus Pál, Kovács Imre, Pálóczi Horváth György, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán.³⁸ A szervezet elnöki tisztségét Ignótus Pál, a főtítkárit Szabó Zoltán töltötte be.

Az 1958-ban Párizsban rendezett kongresszuson határoztak a könyvkiadás, illetve a Nyugat emblémával jegyzett *Magyar Könyves Céh* megszervezése ügyében is, amely az *Erdélyi Szépműves Céhet* állította maga elé példaként. A Könyves Céh programját Szabó Zoltán készítette el, és fogadtatta el a szövetség intéző szerveivel. Sorozatszerkesztőként – ahogyan Czigány Lóránt fogalmazott – irodalompolitikai szükségszerűségnek érezte, hogy elsőként Déry Tibor novelláskötetét jelentesse meg. A sorozatot hat kötetre tervezte, a már említett Déry-novellák mellett, Bibó tanulmányai, *Kilenc költő* című költői antológia, Méray, Cs. Szabó és Faludy egy-egy könyve szerepelt a programban, mind-ebből azonban 1960 közepéig csak négy kötet valósult meg.

A Magyar Írók Szövetsége Külföldön és annak főtítkára, Szabó Zoltán különösen fontos szerepet töltött be a nemzetközi szellemi életben a magyar írók bebörtönzése és üldözése ellen kifejtett tiltakozások terén, felemelte szavát Nagy Imre és társai kivégzé-

sének ügyében, s mindent elkövetett, hogy a nyugati világot tájékoztassa a forradalomban résztvevők elleni magyarországi elnyomó intézkedésekről, és hogy a bebörtönzöttek kiszabadítása érdekében a szabad világ értelmisége határozottan lépjen fel. Sikerrel mozgósították őket Déry Tibor, Háy Gyula és a többiek mellett, s talán részben ezen akciók eredménye, hogy a nevezettek 1960 tavaszán kiszabadulhattak börtöneikből, amelyet a Szövetség örömmel és megelégedéssel üdvözölt. Jóllehet 1960. április 1-jei nyilatkozatában a Magyar Írók Szövetsége Külföldön megemlítette, hogy a magyar szellemi élet még több kiemelkedő alakja (Bibó István, Gáli József, Obersovszky Gyula) politikai okokból börtönben van, és ezekről sem szabadna megfeledkezni, értük már nem sikerült oly hatásos nemzetközi mozgalmat elindítani, mint Déryék és Háyék érdekében. Mintha a nyugati szellemi világ belefáradt volna a tiltakozásokba,³⁹ illetőleg mintha az ügy csak addig lett volna fontos, ameddig a polgári írók szabadlábra kerültek, a népi-nemzeti mozgalomhoz kötődő Bibó már kevésbé tűnt fontos célnak. „Bibó István ügyének nehezen lehetett szószólót találni; az a gyors készség és kész gyorsaság amelyet Déry Tibor és Háy Gyula sorsa váltott ki, érte nem volt ennyire eleve tettekész. Bibó nem lévén sem marxista, sem antimarxista, olyan ember volt, akit marxista vagy éppen »exkommunista« internacionális fraternitások nem érezhettek rokonléleknek, a predetermináltan antikommunisták rokonérzését ilyen ember és szellem nem ébreszthette fel...”⁴⁰ Szabó Zoltán azonban rendületlenül szervezte a nemzetközi tiltakozó akciókat Bibó ügyében, ahogy arról egy leveléből értesülhetünk, amelyben az *Új Látóhatár* szerkesztőit kérte, hogy a Münnichnek küldött levélről, az Amsterdamból indított intervencióról és a Svájcban történetekről adjanak hírt, ezzel is felerősítve azok lehetséges hatását.⁴¹

A már jól ismert megalkuvás nélküli következetessége az Írószövetségben is konfrontációk sorához vezetett, s mivel értékrendjében a fiatalok nézetei feltétlen elsőbbséget élveztek, folyamatosan ütközött a Szövetség vezetőivel és az *Irodalmi Újság* szerkesztőivel is. Faludy György aggályoskodásai gyakran késleltették, illetve akadályozták olyan írások megjelenését, melyek Szabó Zoltán szerint csupán szerzőiknek a két világháború közötti független gondolkodását jelezték. Mint azt Faludy egyik leveléből tudjuk, Szabó Zoltán pártfogoltjait tudatosan igyekezett az *Irodalmi Újságtól* távol tartani: „Spicliit, az oxfordi hebrencseket (Szabó Zoltán fiatal, 1956-os menekült barátaira utal Faludy – P. B.), lassan és biztosan kiutáltam a laptól.”⁴² Faludy Szabó Zoltánnal kapcsolatosan rendkívül ellenséges érzelmekkel viseltetett, s amikor felmerült annak a lehetősége, hogy a Szövetséget és az *Irodalmi Újságot* támogató amerikai körök megvonják bizalmukat Ignostustól, kétségbe esve tájékoztatta erről barátait: „...Ignostus háttérbe szorítása tehát mind itt, mind Párisban azzal a veszéllyel jár, hogy Szabó erősödik – az *Irodalmi Újságnál* ez ugyan nem jelent veszélyt, de az Írószövetségben igen.”⁴³ Faludy rettegett attól, hogy Szabó Zoltán átveszi az Írószövetség irányítását Ignostustól, s hogy egy ilyen fordulat a Szövetség életében felboríthatja az általa az *Irodalmi Újságnál* kialakított helyzetet. „Tudomásom szerint március 15-ére ide vezetősségi ülést akar összehívni a Szabó. Erre a gyűlésre az ő emberei közül itt van Gömöri, eljön Kovács Imre és 2 embere Münchenből, tehát öt szavazata van; leszünk ellene Szász Béla, Enczi, én. Ignostust akarja kicsinálni. [...] Ha Ignostust kicsinálja, akkor az Írószövetség Szabó intrikáinak alapjává és komoly bázisává válik, egy tökéletesen negatív intézménnyé mindannyiunk denunciaciójára és kikészítésére. Írjátok meg, mint vélekedtek erről.”⁴⁴ Faludy tehát háborúra készült

Szabó Zoltán ellen, és uszított, ahogyan fogalmazott, „minden ágyút [...] Szabó ellen kell megszólaltatnunk”. Megelőlegezte Szabó Zoltán intrikáit és azt, hogy Szabó Zoltán az Írószövetséget egy negatív intézménnyé alakítja át, amelyet Faludy és barátai, ahogyan írta, mindannyiunk – miközben maga által is összeszámoltan kisebbségben voltak – kikészítésére fog felhasználni. Ignotus is megkapta magáét, amiért „Szabó ellen voltaképpen semmit sem csinált, sőt vele szemben gyáván és szarul viselkedett”.⁴⁵ Tanulságos felidézni ugyanakkor, hogy mindeközben Szabó Zoltán hogyan készült erre az ütközetre, és mennyiben lehettek megalapozottak a vele szemben megfogalmazott félelmek: „Az Írószövetség dolgában nincs mit szervezkedni előre, mert ez azzal a veszéllyel jár, hogy az együttes összevész, és egymás ellen fordul. A teendő, mint már írtam, itt annyi: Kovács Imre, Te (Molnár József – P. B.), Gyuszi (Borbándi Gyula – P. B.), Gábor (Bikich Gábor – P. B.) megrakva autóitokat annyi taggal, amennyivel bírjátok, de csak is komoly, fegyelmet tartó emberekkel 21-jén délelőtt Párisban vagytok. A többit ott a fiatalokkal megbeszéljük. Hogy egyébként ki kívül tart az tökéletesen érdektelen.”⁴⁶

Faludyval Bibó ügyében is összetűzött az 1957. decemberi londoni írószövetségi vezetőségi ülésen, amikor szemére vetette, hogy csak két hónapos késedelemmel közölte Bibó István először németül napvilágot látott, emlékezetes memorandumát.⁴⁷ Amikor pedig az '56-os fiatalok az *Irodalmi Újság* átalakítását kérték, azaz részt kértek ebből a fórumból, támogatást ehhez csak a két londoni Szabó nyújtott, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán álltak ki a javaslat mellett. Ők ugyanis következetesen képviselték: nem szabad engedni, hogy a szerkesztőség önkénye miatt elszigetelődjenek és elkedvetlenedjenek vagy egymás ellen forduljanak az emigráns írók és generációk. S bár 1957-ben, az *Irodalmi Újság* londoni indulásának évében Szabó Zoltánnak 19, majd 1958-ban 7 írása is megjelent az *Irodalmi Újság*ban, Cs. Szabóval együtt rövidesen szakítottak a lappal, Szabó Zoltán ki is vált az *Irodalmi Újság* szerkesztőbizottságából. Kapcsolatba már csak évekkel később a Párizsban megjelenő *Irodalmi Újsággal* került, amellyel viszonya haláláig felhőtlen maradt. A fiatalokhoz, az utána következő generációkhoz való kötődése, érdekeik képviselete legendás volt az emigrációban, ahogyan Baranyai Katalin fogalmazott: „Ha a diákként érkezett írójelöltek társadalmi-politikai orientálásában, a »hazán kívüli hűség a magyarsághoz«, az extraterritoriális tudat kialakításában Szabó Zoltán, a szellemi és írói felelősségvállalás felélesztésében Cs. Szabó László volt egyik világitótornya a kikergetett fiataloknak.”⁴⁸ Szabó Zoltán volt az, akit egy huszonhat éves fiatal ígéret halála tanulmány írására sarkallt, megrendítő vallomásban emlékezve a magyar forradalom után menekülő pályatársra: „Gyászunk igazi, mert nemcsak fájdalom, s ezekkel a sorokkal a kárvallottak egyike tiszteleg az eltávozott barát tehetsége előtt.”⁴⁹

A Magyarországon 1958-ban megjelent, a népi írói mozgalmat elitélő és megbélyegző pártállásfoglalásról a nyugati emigrációban kialakult vita kapcsán Szabó Zoltán igen markáns, a népieket támogató álláspontot foglalt el. Az állásfoglalást a Kádár-párt határozatának tartotta, amely alkalmat szolgáltatott arra, hogy harmadrangú literátorok „hetente három-négy cikkben, tanulmányban, támadásban” próbálják a mozgalmat és a népi írókat konformizmusra bírni.⁵⁰ A témát feldolgozó, a szerkesztőség szakadását követően megjelenő, első *Új Látóhatár* számban pedig – bár a most kiadott könyv ezt az írást tévesen az *Irodalmi Újságnak* „adja” – Szabó Zoltán a népi forradalmiság múltjáról és jövőjéről értekezett, amelyben kifejtette, hogy az első világháborút követő időszak

egyetlen valóságos forradalmát a népi forradalom jelentette, amelyet ezzel a kettőséggel jellemezett: „...engesztelhetetlen radikalizmus a nemzeti érdeket szolgáló társadalmi és gazdasági reformok területén egyfelől, realizmus minden olyan kérdésben, amely előnytelen európai földrajzi helyzetünkkel és szerény világpolitikai helyzetünkkel kapcsolatos másfelől.”⁵¹ Írásában az emigráció népiség eszméjéhez tartozó szárnyának iránymutatásul jelölte, hogy e „belső kör” tagjai végezzék el a számvetés és az értékek felmutatásának műhelymunkáját, őrizték meg a „szekértábor” egységét, ne szóródjanak szét az „érvényesülés, igazodás, helyezkedés” lehetőségei között, s a „nagy számú export írótól elkülönülve folytassák az egyedül érdemest, azt, amit a fentiekben igyekeztem, sebtében, összefoglalni.”⁵² Egy leveléből tudjuk, hogy jelentősebb terjedelmű munkában kívánta a falukutató mozgalmat feldolgozni, amely ebben a formában azonban nem készült el.⁵³

A népi mozgalommal, a populizmus kérdésével amúgy is szisztematikusan és elmélyülten kívánt foglalkozni – amely élesen ellentmond az eltávolodni látszó képnek –, mivel úgy vélte, hogy az emigráció kezdeti szakaszában a *Látóbatár–Új Látóbatár* folyóirat körül csoportosuló, a népiekhez kötődő kör által kifejtett tevékenység elégtelen, ahogyan Molnár Józsefnek írta: „...a populista problematikát a jövőben más módon és terszzerűen kell csinálni. Így terjedelemben sok, tartalomban nem elég.”⁵⁴ Ezen elhatározásból születhettek meg a *Nébány szó a népi forradalmiság múltjáról és jövőjéről*, *A populizmus kérdéséről* és a már említett *Szárszó* című forrásértékű, nemcsak a mozgalomban személyesen résztvevő visszaemlékezéseit tartalmazó, de a szellemi-politikai folyamatok lényegét is feltáró esszéi.

Ez utóbbi írása jól reprezentálja elemző és értékelő képességét, amelyben talán elsőként mutatott rá a szárszói tanácskozás sikertelenségének egyik lehetséges okára, nevezetesen, hogy az erővonalak jól láthatóan, s ezért igen megtevesztően, két előadás, illetőleg személy, Erdei Ferenc és Németh László köré rendeződtek Szárszón. Az egyik irányzatot azok képviselték – őket hagyományosan a népi balszárnyként szokás emlegetni –, akikre a marxista-baloldali eszmék, a hazai kommunista mozgalom nézetei nagy befolyással voltak, akik ezekkel az eszmékkel szimpatizáltak. Ezzel az irányzattal szemben állt fel a népi mozgalom hagyományosan jobbszárnyként emlegetett irányzata, akiket Szabó Zoltán egyáltalán nem megbélyegzően „Szabó Dezső esküdt hívei”-nek tartott.⁵⁵ E szárny Fėja Géző és Kodolányi Jánoson kívül nem vonultatott fel reprezentatív egyéniségeket, s csupán többségében fiatalok, azok szervezeti képviselték, mint például a Turul-ellenzék vezetője, Fitos Vilmos vagy a *Magyar út* szerkesztője, Gombos Gyula.⁵⁶ Szabó Zoltán nagyon pontosan mutatott rá, hogy a centrum hiánya – amelyhez feltehetően ő maga is tartozott volna – milyen hátrányosan befolyásolta a találkozó végeredményét, azt, hogy végső soron nem sikerült létrehozni az oldalak közötti szintézist.⁵⁷ „A szükségszerűen középhelyet elfoglaló Illyés, Kovács Imre vagy éppen Bibó ebben a munkában nem vett részt. A középerők gyengék lévén, a szárszói konferencia anyaga akkor azt az érzést keltette, hogy a marxista tételekkel egyezkedők és nekibúsult jó magyarok ellentétei nem oldódtak fel közös tervekben a jövőre, s az ellentétek régi rossz magyar szokás szerint abban a haszontalan kérdésben merültek fel, hogy ki a derűlátó és ki borűlátó, s melyik kedélyállapotnak van igaza. A demokratáságukban eltökélt magyarok nem annyira a népi ideológia kidolgozásával, mint inkább a marxista tételek népi fogalmazásával foglalkoztak, a magyarságukba elmélyült demokraták viszont komor balsejtelmekbe merültek el, s a szárszói hatszáz tulajdonképpen

polarizálódott. A kitűnő előadással szereplő Erdei, az ingerlékeny Nagy István, az óvatos Darvas és a békítgető Veres Péter szembe került Németh Lászlóval, aki mind munkásságának rugóit, mind személyes aggodalmait kifejező előadásával a hallgatóság négyötödét maga mögé állította. Mivel Németh László távlatait és Erdei vagy Jócsik realizmusát nem volt aki összeegyeztesse, valószínű, hogy Németh hívei Erdeit vagy Darvast az orosz érdekszférához való igazodással gyanúsították a szívük mélyén, míg emezek Németh László megtapsolói mély magyar romantikában marasztalták el.”⁵⁸

A népi mozgalom egyik legfontosabb eseményének ilyen értékelése egészen a nyolcvanas évekig, M. Kiss Sándor vagy Salamon Konrád alapvető munkájáig hiányzott a magyar történetírásból és így a közgondolkodásból, holott ezt a munkát Szabó Zoltán közel három évtizeddel korábban elvégezte. Hogy egy ilyen értékelés mit jelenthetett volna a népi mozgalom, a harmadik út vagy akár a népiek, Németh László, Kodolányi János munkásságának reális értékelésében, azt nyilván ma is jól érezhetjük.

A népi mozgalom értékeléséről szóló vitában a másik mérföldkövet Ignotus Pál *Népiség* című írása jelentette, amelyet szintén az *Új Látóhatár* jelentett meg, s amely heves bírálókat váltott ki számos tárgyi tévedése és politikai érzéketlensége, elfogultsága okán. Az egyik legnagyobb hatású válasz Zilahytól érkezett, s Ignotus „rendkívüli módon sérelmezte és visszautasította azt a kritikát, amellyel Zilahy Lajos a népiségről írott tanulmányát illette”.⁵⁹ Ez a személyeskedéstől sem mentes, indulatos kirohanása új szakaszt nyitott a vitában, hiszen sokan kifogásolták megközelítését, hangjával, érvelésével és következtetéseivel nem értettek egyet. Ignotust hibáztatták abban is, hogy cikkében „igen súlyos politikai hibát követett el: bizonytalan emlékezetre és elfogult ítéletre támaszkodva súlyosan kompromittáló dolgokat közölt olyan emberekről, akikkel ex officio az együttműködést kellene keresnie, márcsak az Írószövetségben viselt funkciója miatt is, nem szólva a Magyarországon élő írók megrágalmazásáról, ami már több mint hiba...”⁶⁰ A következő, az 1959-es esztendő utolsó *Új Látóhatár* száma közölte Szabó Zoltánnak Sárközi György költőről, az első *Válasz* szerkesztőjéről a megbecsülést és tiszteletet hangján íródott esszéjét. Az írás a terméketlen vádaskodások csapdájából mutatott kivezető utat, s példát a résztvevők számára, hogy a vitát ebben a szelvényben és hangnemben kell folytatniuk, nem pedig az Ignotus-írás hangnemében. Nem azal a korszerűtlen és elfogult állásponttal vitatkozva, de a mozgalom legjobb értekeit felmutatva. A szerkesztők vették Szabó Zoltán üzenetét, és ezt követően a polémiát lezárták.⁶¹

A fenti viták eredményeképpen, amelyek állandó résztvevői voltak, egyik oldalon Szabó Zoltán, a másikon Ignotus Pál, az Írószövetség vezetőségében 1960-tól kezdődően fokozatosan romlott a hangulat, a kialakult ellentétek lehetetlenné tették a további zavartalan együttműködést, és szakadással fenyegettek. Pedig ekkorra a Szövetség külső elismertsége is kézzel foghatóvá vált, kitűnő és neves angol írókból megalakult a szövetség és lapjának baráti köre, a Könyves Céh első kiadványai sikereket arattak. 1960 végén azonban mindezek ellenére sem lehetett már határozatképes közgyűlést összehívni, mivel Szabó Zoltán, Veress Sándor, Polányi Károly és az *Új Látóhatár* szerkesztői kiléptek. Egy háromtagú bizottság még megkísérelt egy határozatképes közgyűlést előkészíteni, de 1961. január végén be kellett látniuk, a lelépő tisztikar ellenkezése miatt nem érhetnek el eredményt. Kísérletek ugyan még történtek a Szövetség feltámasztására, de azok is sikertelenek maradtak.

A belső ellentétek miatt Szabó Zoltán 1960 nyarán nemcsak az Írószövetségi főtítkárságról, de a Könyves Céh szerkesztői tisztéről is lemondott, amelyről előzetesen Cs. Szabót értesítette, aki a bejelentésre így reagált: „Ennek vége. Nem lesz könyv, nem lesz írószövet-

ség.” A kötetek kiadását azonban továbbra is szívén viselte, olyannyira, hogy a sorozatos viták ellenére főtktkári címéről kizárólagosan a Bibó-kötet megjelentethetősége érdekében nem mondott le korábban: „A lemondólevelet a hétvége alatt megírom, és kiküldöm a választmány tagjainak (Könyves Céh szerkesztői tisztjéről, főtktkárságról). Utolsó leydeni beszélgetésünk, illetve találkozásunk is azt érzékeltette velem, hogy Ti ezt már régen elvártátok tőlem. Tökéletesen tisztában vagyok vele, hogy hosszú helytállásom milyen népszerűtlen volt, legközelebbi barátaim észrevehetően elidegenedtek tőlem e miatt. Talán célszerűbb lett volna, ennek ellenére, ha mégis folytatom, amíg a Bibó-kötetek forgalomba kerülnek. Erre nincs többé lehetőség ...”⁶²

De hogy a könyvek, legfőképpen a Bibó kötet megjelenése ne essen áldozatul a közte és Ignotus, az otthonról a harmincas évekből hozott népi és urbánus szárny közötti harcnak, a „könyvkiadási akciónak a súlypontját” szerette volna az *Új Látóbatár* szerkesztői, Molnár József felé „átolni”, hogyha a Szövetségnél csődöt mondana a kezdeményezés, amelyet a szövetség állapota miatt akkor már valószínűsített, az folytatódni tudjon.⁶³ Szabó Zoltán a Könyves Céh ügyeit tehát tudatosan és határozottan azzal a szándékkal kívánta Molnár kezébe helyezni, azért kívánta már az akkor előkészítés és nyomtatás alatt álló Bibó kötet végleges kiadását Molnárékra bízni, hogy ez bázisul szolgálhasson az *Új Látóbatár* nyomdai háttérének megteremtéséhez: „Nem szeretném, ha elhárítanád magadtól a képviselőletet (mármint, hogy a Bibó-kötet crudáit Rómából egyenesen Molnárhoz irányíthassa – P. B.), először engem hozol olyan helyzetbe, amiben ezt az akciót (elég sok munkám van benne) nem tudom méltó kezekbe helyezni, másodszor – és ez fontosabb – mindnyájan úgy gondoljuk, hogy az ULH-nak előbb utóbb kell hogy saját könyvkiadója legyen, s helyzeti előny, ha ez a könyves céh folytatódása bizonyos értelemben.”⁶⁴ Molnár József „bele is állt” ebbe a nem túl hálás szerepbe, s felvette a hivatalos kapcsolatot a Bibó-kötet kiadása érdekében Ignotussal és Enczi Endrével.⁶⁵ Ebben a küzdelmében őt Szabó Zoltán, lemondását követően, mint magánember is szorosán támogatta: „Ugyanakkor talán elképzelhető, hogy az én lemondásom után meg akarják mutatni, hogy ők ki tudnak egyezni Veletek. Elvégre én voltam a legfőbb akadály a szalámitaktikában. Nekem csak az a fontos, hogy a Bibó-kötet megjelenjék és eljusson az olvasóhoz, főleg a fiatalokhoz, általad.”⁶⁶ A könyv terjesztése mindezekén túlmenően is botránnyá vált Molnár József és az *Új Látóbatár* köre, illetőleg Ignotus és az *Irodalmi Újság* között. Molnár ugyanis – miután a Bibó-kötet terjesztése ügyében Szabó Zoltán megkerülhetlenné tette őt Ignotusék számára is – saját jutaléka terhére kedvezményeket hirdetett a vásárlóknak – amelyre Szabó Zoltán ráadásul széles körben fel is hívta a figyelmet⁶⁷ –, mely súlyosan sértette az *Irodalmi Újság* pénzügyi érdekeit. Molnárt azonban egyetlen cél vezérelte: „...amikor jutalékom terhére az *Új Látóbatár*-ban meghirdetem a kedvezményt, az a cél vezetett, hogy a könyvet minél gyorsabban eladjuk és pedig azoknak, akiknek Bibó írta, a kispénzű magyar értelmiségieknek, és nem az *Irodalmi Újság* érdekeit akartam sérteni, mint ahogyan ezt némelyek esetleg feltételezték.”⁶⁸

Az, hogy Szabó Zoltán vezényletével a Bibó-kötet egy részét, mind anyagilag, mind erkölcsileg kiszervezték Ignotus és az *Irodalmi Újság* fennhatósága alól, akkor is és azóta is fájó seb e körökben. Kenedi János is visszatért ehhez egy 2003-ban Bikich Gáborra emlékező cikkében: „De engesztelhetetlenül felbőszítette (Bikich Gábort – P. B.) az a tény, hogy nyomdájuk pénzügyi fedezete Bibó István *Harmadik út* című kötetének bevétele legyen, miközben Bibó börtönben volt, népes családja nélkülözött. [...] Szabó Zoltán a kolosszális erkölcsi kudarc után visszavonult nemcsak a Magyar Könyves Céh szerkesztésétől, de minden

emigráns tisztétől is.”⁶⁹ Anélkül, hogy Molnár József által indított nyomda kapcsán, amely azután az *Új Látóhatár* biztos nyomdai hátterét biztosította, illetőleg az emigrációs irodalom egyik fontos kiadójává vált, a Molnár–Bikich-vitára – amely az *Új Látóhatár* szerkesztőségének utolsó szakításához, Bikich kiválásához vezetett – részletesen kitérnénk, hiszen ez nem tárgya dolgozatunknak, illetőleg hogy azon állítás komolytalanságát tüzetesebben cáfolnánk, mely szerint 500 könyvpéldány jutalékára nyomdát alapítottak volna, Szabó Zoltánnal kapcsolatosan egy dologra mindenképpen fel kell hívjuk a figyelmet. Tévedésen alapul ugyanis Kenedi azon állítása, amely szerint főtítkári lemondását és a Könyves Céh szerkesztői tiszteről való távozását a Molnár-féle „gazság” motiválta volna. A Molnár–Bikich közötti anyagi természetű vita ugyanis nem a Bibó-kötet elszámolásán alapult, az egy hosszabb folyamat eredményeképpen robbant ki a szerkesztők között. Ugyanakkor a Bibó-könyv sorsának ilyen módon történő alakulása – azaz, hogy a kötet forgalmazása és így értelemszerűen annak bevétele Molnár kezébe kerüljön – éppen Szabó Zoltán kifejezett kérésére alakult így, s ahogyan azt fentebb már idéztük egy leveléből, mindezt ő maga is azzal a szándékkal intézte így, hogy ezzel megalapozódhasson egy az *Új Látóhatár* mellett működő nyomda, nyilván nem anyagi értelemben, hanem az ismertség és a lehetőségek révén. Lemondását, ahogyan arról már szintén szóltunk, éppen az Ignotus–Enczi-féle kisajátítási törekvés alapozta meg, az a politikai és szellemi szembenállás, amely minden további együttműködést lehetetlenné tett. S ha már „hitványságoknál” tartunk, ahogyan azt Kenedi említette, nem árt megemlékezni arról, hogy Szabó Zoltánt milyen mélységesen felháborította Ignotus azon eljárása, amikor az elkészült Bibó-kötet első íveit újra kinyomatta annak érdekében, hogy azon feltüntesse a kiadó Magyar Könyves Céh és annak anyaszervezete, a Magyar Írók Szövetsége mellett az *Irodalmi Újság* nevét is: „Az egész bajkeverésnek a birtokbavétel és puccs távolabbi céljain kívül nyilván az az egyik oka, hogy Ignotus háromsoros beírását a Bibó-kötetbe (Magyar Írók Szövetsége, Irodalmi Újság, Magyar Könyves Céh) a sajtópéldányokból kivágtam. Ez nekem mint szerkesztőnek elvi kérdés kellett hogy legyen. Abszurdum, hogy bárki értesítem és jóváhagyásom nélkül a nyomdába elmenjen, az első ívet újra kinyomassa új impresszum-félével, amiről még utólag sem értesít: teljesen kommunista eljárás.”⁷⁰

A BIBÓ - FEJEZET

A magyar emigráció, de talán a magyar történelem XX. század második felének egyik legjelentősebb és legnagyobb emberi kiállása, az emberi szolidaritás és barátság, az eszmetárs iránti felelősségérzet legnagyobb megnyilvánulása kötődik Szabó Zoltán nevéhez, amely először a fogságban levő Bibó kiszabadítására, a nemzetközi közvélemény mozgósítására irányult, majd műveinek a nyugati világgal történő megismertetésére, egészen a bibói életműnek az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem általi négykötetes kiadásáig tartott, illetve az erre „válaszul” kikényszerített magyarországi háromkötetes Bibó-életmű megjelentetéséig.

Személyes megismerkedésükre, bár később másként és másként idézte fel Szabó Zoltán, 1940-ben Budapesten kerülhetett sor, talán Erdei Ferenc jóvoltából: „Megismerését Erdei Ferencnek köszönhettem, aki találkozásunknak valamiért jelentőséget tulajdonított. [...] 1940 őszétől 1941 tavaszáig... hetente voltunk együtt tízen vagy tizenketten Odescalchiné Andrássy Klára háziasszonyunk vendégeiként az Andrássy-palotában...”,⁷¹ aki a hazai németellenes ellenállás egyik szervezője és első áldozata volt. Az összejövete-

leken közös barátaik közül Boldizsár Iván, Erdei Ferenc, Kerék Mihály, Kovács Imre és Ortutay Gyula is rendszeresen jelen volt.⁷²

A forradalom leverése és az orosz megszállás híre Szabó Zoltánt Arthur Koestler London környéki házában érte. Politikai segítségért november 5-én, a megszállást követő napon Révai Andrással Londonból Nehruhoz, India elnökéhez fordultak. Emigrációban élő magyar barátai és tisztelői ettől az időponttól kezdődően Bibó mielőbbi kiszabadítását tekintették legfőbb céljuknak. Szabó Zoltán 1957–58 között az *Irodalmi Újság* londoni rovatvezetőjeként, 1958–64-ben a müncheni *Új Látóhatár* főmunkatársaként, 1957–60 között a Magyar Írók Szövetsége Külföldön szervezetének főtítkáráként sokoldalú munkát vállalt Bibó személyének és műveinek nyugati megismertetése érdekében, többek között kiadásra ajánlotta az oxfordi The Clarendon Press kiadónak Bibó tanulmányait.⁷³ Egy évvel később Bibó kiszabadítása érdekében – bízva az esetleges április 4-ei közkegyelemben – a brit természet- és társadalomtudósok fogtak össze: március 14-én táviratot intéztek Münnich Ferenchez, a Minisztertanács elnökéhez, ám kezdeményezésük nem járt sikerrel. A brit tudósok újabb, 1962. február 22-ei táviratának címzettje már maga Kádár János miniszterelnök volt.

A Magyar Könyves Céh egyik legjelentősebb vállalkozása az akkor még börtönben levő Bibó István tanulmányainak kiadása volt, mely Szabó Zoltán bevezetőjével és az általa adott *Harmadik út* címmel jelent meg 1960-ban.⁷⁴ A könyv Szabó Zoltán szándéka szerint a két hatalmi pólus közötti erőterben a harmadik utat kereső magyar politikai gondolkodás folytatója és sokáig egyetlen és legjelentősebb alpműve lett, dacára annak, hogy az csak igen szűk körben fejthette ki tényleges hatását. Szabó Zoltán a könyv megjelenése kapcsán megszervezte, hogy arról Révai András, Bibó írásainak kitűnő ismerője, egy nagyszabású politikai esszét írjon, amelyet aztán az *Új Látóhatár*-ban jelentettek meg.⁷⁵ Eközben a szerkesztőket is buzdította arra, hogy Kovács Imrét is kérjék fel egy hasonló méretű tanulmány megírására, amely megszületéséről azonban nem tudunk, illetőleg a folyóirat szerkesztőjét, Borbándit is kapacitálta, hogy ismertetést írjon a kötetről. Az 1963-ban szabadlábra helyezett Bibó Istvánnal kerülő utakon újította fel kapcsolatát, s Révai Andrással közös érdemük, hogy Bibó egyik munkája 1976-ban napvilágot láthatott angolul. Ebben talán kulcsszerepet játszott, hogy Szabó Zoltánnak és Révai Andrásnak Londonban sikerült felkelteniük Bernard Crick vezető brit értelmiségi érdeklődését Bibó munkássága iránt, aki mellesleg a *Political Quarterly* szerkesztője és iskolaalkotó tudós volt. Olyannyira sikerrel jártak, hogy Crick budapesti előadása során legfontosabb céljának a személyes találkozást tartotta, amely Kodolányi Gyula segítségével révén létre is jött. E beszélgetés lehetett az első lépés az Angliában végül napvilágot látott *The Paralysis of International Institutions (A Nemzetközösségi Államközösség bénultsága)* című könyv megjelentetésében, melyhez Crick írt mélyreható bevezetőt.⁷⁶

Talán nem túlzás mindezekre figyelemmel azt állítanunk, hogy Szabó Zoltán szerepe a Bibó-életmű „térképre kerülésében”⁷⁷ olyan jelentőségű, mint *A tardi helyzet* volt a paraszti létforma kilátástalanságának bemutatásában. A nyugati emigráció ezt a munkát és szolidaritást ismerte el az 1979-ben alapított Bibó István-díj, először történő neki ítéletével.⁷⁸

AZ EMIGRÁCIÓ ÚJ KIHÍVÁSOK ELŐTT

A hatvanas évek eleje a magyar emigrációt is új kihívások elé állította. Egyfelől még folytak a „szabadságharcok” a diktatórikus rendállammal szemben, másfelől azonban látványosan változások is történtek. Ennek első jelével Szabó Zoltán is szembesülhetett, ami-

kor 1960-ban Tamási Áron egy íródelegációval Londonba érkezett. Szabó Zoltán – ahogyan Tamási halálára írt esszéjében visszaidézte a találkozást – izgalommal várta a régi barát érkezését, hiszen nem tudhatta, milyen nyomot hagytak az eltelt esztendőök gondolkodásában és viselkedésében. Megnyugodhatott barátja felől, mert ahogyan, szinte versszerűen fogalmazott, az „igazán páratlan ajándék az volt, amit ittléte hagyott: a jó hír arról, hogy a jó az emberből, ha kivételes, rossz korban se múlik el, hogy a jellem erősebb, mint a helyzet, a lélek tartósabb, mint a keret, amibe belészorult, s a megértés a tizenhárom év két külön világa után lehet akadálymentesebb, mint azelőtt; hol a határ hát, hol a »vasfüggöny«?»⁷⁹

Illyés Gyulával alig három év múlva láthatták újra egymást, s e találkozásokban már akarva-akaratlan ott volt a kádári rendszer konszolidációt álcázó, csalogató praktikája. Távolságot tartani vagy közelebb húzódni álláspontja közötti választás kérdésében Szabó Zoltán a hatvanas évek elején határozottan és egyértelműen foglalt állást, Németh László *Az utazása* kapcsán, mely írásban Németh László az elérhető jövőt kutatva, kompromisszumos megoldást keresett és talált a darab egyetlen rokonszenvet keltő kommunista figurájában, akinek szájába a következő szavakat adta: „Sokunk derekán egy öv van: amivel a hatalom lógat a társadalomba. Az én derekamon azonban ott a másik is, amellyel a nép, a maga lehetőségeit kémlelve, mint egy sziklamászót felküld a cselekvés világába.” Mircse Zoltán szerepét Szabó Zoltán és Cs. Szabó László is valós alternatívaként kezelte, de fenntartásaikat elég sarkosan megfogalmazták: „...a mű a használni akarás írói jó szándéka és az igazság teljes feltárásának lehetetlensége közé szorul”.⁸⁰ Ez a megalkuvásokat nem toleráló álláspontja vezette annak megítélésében is, amely a hazatérés és a hazai hivatalos körökkel folytatott párbeszéd lehetőségét vetette fel. Ezt az 1964-es Slagelsei Konferencián vitatták meg Cs. Szabó Lászlóval, ahol is Szabó Zoltán nem állt eleve szemben a párbeszéd kezdeményezésével, de annak szigorú feltételeit így határozta meg: „Vagyis a kívánatos dialógus alatt én olyan eszmecserét értek, ahol a párbeszéd résztvevőinek mindegyike tudomásul veszi a másiknak nemcsak a létét, hanem nézeteit is, ezt nyíltan kifejezi, a maga mondanóját úgy folytatja, hogy a másik szempontjaiba belekapcsolódik. [...] Ez ugyanis biztosítja, hogy a nyugat-európai magyar hozzáállás szót kapjon Magyarországon, és viszont.”⁸¹ Mivel ennek nem látta esélyét, a Magyarországon történő publikálást olyan engedménynek tekintette, melynek nem lett volna meg az erkölcsi ellentételezése, így azt csak az emigráns író súlyos morális „súlyvesztése” mellett tehetné volna. Ezt a nézetét foglalta össze aztán az emigráns Teleki Lászlóról elmélkedő írásában: „Az emigráció a hazai valóságtól független helyzetben van, ebből adódik bizonytalansága és intellektuális értéke.”⁸²

Egyfelől tehát féltette önmagukat, az emigrációban élő írókat szellemi függetlenségük elvesztésétől, másfelől azonban tudatában volt annak is, hogy a szülőföldtől való távolság, a természetes írói közegeből történő kiszakadás a teljes írói talajvesztéshez és elbizonytalanodáshoz vezet, amely éppúgy az alkotás értékének csökkenését eredményezheti, mint a függetlenség feladása. Czigány Lóránt így idézte fel ezt a dilemmát, megoldhatatlan helyzetet az egykori két jó barát 1976-os találkozója kapcsán: „Zoltán vádaskodik, Boldizsár védekezik és magyarázkodik. Szemmel láthatóan irigyli Szabó Zoltánt szellemi függetlenségéért és a tabuk teljes hiányáért a gondolkodásában. Nem kell neki óvatoskodnia. Zoltán pedig irigyli Boldizsárt (bár nem annyira szemmel láthatólag), mert a hatalom birtokosai közé tartozik, egyszóval ő van birtokon belül. A szel-

lemi függetlenség ára a kirekesztettség. A hatalom védte bensőségnek pedig a szellemi függetlenség az ára. [...] Mondom, feldobok két figurát, s nem látom a megoldást.”⁸³ Úgy tűnhetett tehát, Szabó Zoltán számára mindkét út – a szellemi függetlenség fenntartása vagy a „hazatérés” és az integráció a kádári rendszerbe – az írói halálhoz vezet, de az egyik erkölcsös, a szép halálhoz. Szabó Zoltán – talán mondanunk sem kell – az előbbit választotta, elveit nem adta fel, s élete utolsó harmincöt évében, bármennyire is nehéz lehetett, nem jött többet Magyarországra, hivatalos körökkel párbeszédet nem folytatott. Bibó nyomán ugyanis „hazugság-rendszernek” tartotta a kádári diktatúrát, nem fogadta el a hatalom legitimitását: „Ha a függőségeket függetlenségnek, kis szabadságokat szabadelvűségnek, forradalmat ellenforradalomnak kell mondani, maga a rendszer lehet aránylag türelmes, józan vagy okos egyben másban. Ám ettől az alapvető hazugság hazugság marad.”⁸⁴ Szabó Zoltán semmilyen formában nem kívánt közreműködő lenni abban a felejtésben, amelyet – ahogyan egy késői utódja, Nagy Gáspár fogalmazott – egy nemzet memóriájára próbáltak ráfogni. Így maradhat meg ugyanis a remény arra, „összefüggésében lássa azt a zajtalan vagy agresszívan csörömpölő mechanizmust, amely ezt a kihagyásos emlékezést az emberi agyakban működtette vagy éppen siettette, szándékolta volna a közös agyérelmeszesedést. A költőnek a történelmi tudatzavar leküzdésében, gyógyításában lehet dolga.”⁸⁵

Két beszédes példa áll előttünk a „két Szabó” személyében: Cs. Szabó, aki végül élete végén „hazahozta” életművét, egyébként semmiféle gesztust sem téve a kádári diktatúra irányában, de amely hazatérés egy sor új, páratlan művel gazdagította azt és visszavezette hozzá a hazai olvasóközönséget; s Szabó Zoltáné, aki mindvégig fenntartotta ezt a távolságot, vállalva az írói forrás teljes elapadását és a köztudatból történő kikopás lehetőségét. Sem jögnünk, sem alapunk nincs arra, hogy bármelyik választást megkérdőjelezzük, vagy akár aggályainkat megfogalmazzuk. Úgy van jól, ahogyan történt Cs. Szabó esetében is, esszéirodalmunk ma bizonyosan szegényebb volna a Shakespeare-kötet vagy a görögökről szóló írások nélkül. De azért örülünk annak is, hogy volt egy nekünk kedves Szabó Zoltánunk, aki máig hatóan erősítheti tartásunkat és önbecsülésünket!

Ő képviselte az emigrációban – talán eltökéltségében Máraihoz hasonlóan – a hivatalos kádári hatalommal szemben azt a passzív rezisztenciát, amely semmilyen formában nem kívánt kapcsolatba kerülni, párbeszédbe elegyedni azzal. Szabó Zoltán sem hivatalos, sem magánlátogatáson nem vett részt, műveit nem engedte haza, illetőleg a hivatalos körökből érkező megkereséseket is távolságtartással és elutasítással kezelte. Az emigráció egy jelentős részének ő volt az élő lelkiismeret és az etalon. Czigány Lóránt naplójából tudhatjuk, hogy hányszor óvta és igyekezett távol tartani őt a hivatalos Magyarországgal történő kapcsolatoktól, hányszor volt ez közöttük vita tárgya: „Zoltán értem való aggodásának álcázva igyekszik eltántorítani attól, hogy hazalátogassak, mert akkor kénytelen vagyok a hivatalos Magyarországgal érintkezni.”⁸⁶ Következetességében odáig ment, hogy a feltétlenül tisztelt és szeretett barát, Illyés Gyula szerepét is megkérdőjelezte a határokon átnyúló párbeszéd fenntarthatóságában. Hiszen bár nem értett egyet Cs. Szabó „hazatérésének” szándékával – amely lényegében egy semleges, a Dickens-esszéjének a *Nagyvilág* folyóiratban történő megjelenését jelentette volna, s ezt követően esetlegesen egy Shakespeare-esszékötet kiadását –, mélységesen elítélte a budapesti hivatalos körök azon magatartását, amellyel Cs. Szabó egy mondatába kapaszkodva hosszú időre meghíúsították ezt a hazatérést. Az 1974-ben írt és már említett, *Hungarica varietas* című írásában – miközben az enyhülés látszatát igyekezett a po-

litika minden téren fenntartani – ismét határozottan állást foglal a dialógus lehetetlensége és értelmetlensége mellett, s bár nem nevesítve, de vitába szállt Illyéssel is, hiszen ekkor már az ő közvetítő szerepét is kérdésesnek ítélte. Mert ha már Illyés Gyula is attól félt és tartott, azaz ha már ő maga is eljutott az öncenzúrának arra a fokára, amikor Cs. Szabó inkriminált mondatai miatt a magyar irodalom egységének meghiúsulását vízionálta, akkor az egész párbeszéd létjogosultsága és értelme kérdésessé válhat: „...a magyar irodalom egysége már majdnem megvalósult. De aztán meghiúsult.”⁸⁷ Az esszé a magyarországi irodalompolitika kiszámíthatatlanságáról szól, és arról a megosztottságról, amelyet az írás a magyar irodalom és szellemi élet négy legnagyobb alakja köré rajzolt: Németh László, Illyés Gyula, Cs. Szabó László és önmaga, Szabó Zoltán köré. E négy névben és sorsban benne van a magyar kultúra XX. század második felének történelme, s bár ketten odahaza, ketten száműzetésben éltek, közöttük mégsem lehetett volna vita ilyen kérdésben. Nevezetesen, hogy az *Új Látóbatár* Németh László-émlékszámban levő Cs. Szabó-írás egy-két mondata miatt, amely Magyarország orosz nagyhatalmi kiszolgáltatottságáról szólt, valóban megkérdőjelezhető-e a magyar irodalom egységének ügyében folytatott folyamat. S bár Szabó Zoltán Németh László és Illyés Gyula közül az utóbbit tartotta magához közelebb, Németh Lászlóval szembeni ambivalens érzéseit – a tisztelet és elismerés hangja mellett – több írásában is megfogalmazta, érdekes látnunk, hogy sorsukban mennyi a párhuzamos jelleg, bár egyikük itthon, másikuk emigrációban töltötte száműzetését a Kádár-rendszerben.

Ö S S Z E G Z É S

Emigrációs korszakának írói termését, amely 1949-es kényszerű száműzetésbe vonulásától haláláig tartott, három nagyobb részre oszthatjuk. Az első lényegében a magyar forradalomig tartott. A száműzetés első éveiben az írói forrás – ahogyan Cs. Szabónál is – teljesen elapadni látszott, 1951-ig a bibliográfia⁸⁸ egyetlen művet sem jegyez, az azt követő két évben pedig mindössze 8 írása látott napvilágot a *Nyugati Hírnök*ben és a *Látóbatár*ban. Ahogyan Czigány Lóránt fogalmazott, a „létbizonytalanság majdnem össze-roppantotta”, s bár a Szabad Európa rádiós állás anyagi biztonságot hozott az életében – a *Látóbatár* folyóirat stabilizálódása után 1953-ban már 11 írása jelent meg, több mint az előző öt évben összesen, igaz, többnyire könyvismertetések –, a rádiós munka határidős fenyegető réme nem kedvezett a kiérlelt és megfontolt írások megszületésének.⁸⁹ A forradalomig következő évek ezért ismét a szerzői apátia jegyében teltek, 1954–55-ben három írása jelent meg összesen, az egyik éppen a barát és szövetséges Cs. Szabó László születésnapjának köszöntése alkalmából.

A második, rövid ideig, csupán két-három évig tartó szakasz a forradalommal kezdődött, 1956-ban több felhívás és nyilatkozat kötődött nevéhez, amelyet a nemzetközi közvéleményhez intéztek az emigráns magyar szellemi élet jelesei a levett forradalmat követő megtorlások ellen tiltakozásul. Ekkor jelent meg irodalmi értéket tekintve is páratlan erejű Orwell-esszéje a *Látóbatár*ban, amely az emigráns irodalom egyik korai etalonja lett. 1957-ben Keresztury Dezsőért is ő emelt szót, már ekkor a köztudatba emelve Bibó Istvánt nyilatkozatához, tervezetéhez írott kommentárjával. Ettől az időponttól datálható szoros kapcsolata a londoni *Irodalmi Újsággal*, és a Szövetség főtítkári tisztségéből adódóan jelentek meg publikációi, illetőleg az általa rövid ideig szerkesztett *Magyar Szó* is fórumul szolgált *Hét nap* című jegyzetei számára. 1958 az emigráns évek

legtermékenyebb éve 19 írásával, zöme az *Irodalmi Újságban* – a *Jegyzetlapok*, Nagy Imre kivégzésére emlékező, Bibó bírósági tárgyalásához kapcsolódó közleményei –, kis része az *Új Látóbatárban*, ahol megkezdte a népiség, a népi mozgalmat feldolgozó írásainak sorát: *Néhány szó a népi forradalmiság múltjáról és jövőjéről*. 1959-ben az *Irodalmi Újságban* még három írása megjelent, de ekkor szakított a Faludy-féle szerkesztőséggel.

A harmadik szakasz a hatvanas évek elején kezdődött, és haláláig tartott. Írásainak számából jól érzékelhető, hogy erejének zömét 1959–60-ban a Magyar Könyves Céh sorozatának szerkesztése, a kötetek kiadása kötötte le, ekkor jelent meg a *Kilenc költő válogatása*, illetőleg 1960-ban a Bibó-kötet. Az előző évben megkezdett, népi mozgalomhoz kapcsolódó feldolgozó írásainak sorát az *Új Látóbatárban* a *Szárszóra* és a Sárközi Györgyre, a *Válasz* szerkesztőjére emlékező írásával folytatta. Ettől kezdve évente 3–5 írással jelentkezett. 1961-ben az előző évi Bibó-bevezető angol nyelvű változatával és az *Új Látóbatárban* Tamási Áron munkásságát értékelő írásával. 1962-ben ő szerkesztette a barát, az eszmetárs Illyés Gyula hatvanadik születésnapjára kiadott *Új Látóbatár* emlékszámot, amelyben ő maga is egy nagy tanulmánnyal szerepelt, majd még abban az évben egy másikban is visszatért Illyés Gyulához. Ekkor dolgozta fel a Márciusi Front történetét is a *Politikai és szellemi honvédelem* című írásában, s Németh László moszkvai utazásával is külön tanulmányban foglalkozott. 1963-ban Bibó, Déry elbeszélései és Szász Béla könyve a terítéken, majd a következő évben ismét Németh Lászlónak szentelt egy újabb írást. 1966-ban Tamási Árontól búcsúzott az *Irodalmi Újságban* – a következő évben az *Új Látóbatárban* egy bővebb tanulmányt is szentelt a Tamási Áronnal töltött londoni napoknak, *Rendkívüli ember* címmel –, s a most már Párizsban megjelenő *Irodalmi Újsággal* felújított kapcsolat jelenként itt emlékezett a forradalom tizedik évfordulójára. Ettől kezdve évek telhetnek el, amikor is nincs új írása, így a bibliográfia szerint „üres” az 1968–69-es, a ’72–73-as, a ’76–78-as, 1983-as esztendő. Megritkultak a megszólalások, már csak a számára legfontosabb témákban publikált: 1970-ben Sárközi Györgyről és Sárközi Mártáról, Veres Péterről, 1971-ben és 1975-ben ismét Németh Lászlóról, abban az évben még a régi barát és harcostárs Révai András kötetéhez írt bevezetőt, és felfigyelt Sütő András könyvére is. 1979-et, Bibó halálának évét a régi barátnak szentelte, az 1960-as bevezetőjét kijavítva és kiegészítve újra közölte a *Magyar Füzetekben*, illetőleg a Bikich Gábor által kiadott *Külhoni Szövegtárban* egy saját írása kíséretében közreadta Bibó egy hozzájuk – Szabó Zoltánhoz, Cs. Szabóhoz és Révai Andrásához – írott, jövőbeli munkatervét felvázoló levelét. 1980-ban Cs. Szabóval foglalkozott az egyetlen írása, 1981-et pedig az EPMSz négykötetes Bibó összegyűjtött munkáinak kiadása és annak bevezetése fémjelezte. A következő évben ismét Illyés Gyuláról írt, 80. születésnapja alkalmából. Halálának évében, de már csak halála után, negyven évnél szünetet követően végre megjelent a válogatott írásait tartalmazó kötet, az *Ősök és társak*, illetőleg a *Magyar Füzetekben* Illyés Gyula könyveiről szóló kritikáinak félszáz oldalas gyűjteménye. Halálára emlékezve a *Magyar Füzetek* egy levelének részletét közölte, a *Lelkileg független emberek hivatásáról*.

Ennyit lehetett összegyűjteni ettől a páratlan és kivételes gondolkodótól. Hogy mennyi lehetett volna, ha gyökerestül nem szakad el hazájától, hogy a magyar szellemi életet mitől fosztotta meg a diktatúra, arról csak halvány elképzeléseink lehetnek a háború előtti évek bő termését ismerve, amikor is a harmincas évek közepén évente félszáz írása látott napvilágot. Talán nem megalapozatlan ezért az az állítás, Szabó Zoltán írói pályáját az emigráció

derékba törte. „Ha azokat a magyar szellemeket akarjuk számba venni, akiket a XX. századi történelmünk fordulói megcsonkítottak ragyogóan indult pályájukon, Szabó Zoltánnal is hosszan kell időznünk.”⁹⁰ Életműve – bár ennek a képzelt műnek elő-előbukkanó részei önmagukban is csodálatraméltók – kényszerűen töredékes maradt, hiszen távol a szülőföldtől, a nemzet és a társadalom mindennapos valóságától nem tudta magát, szemben például Cs. Szabó Lászlóval, ebben az új élethelyzetben megújítani. Számára a szerelmes föld volt az ihlető.

Igaz, tegyük mindehhez azt is hozzá, hogy ha az emigráns alkotókat aszerint rangsorolnánk, hogy ki mennyire nem törődött írásainak összegyűjtésével, előadásainak, rádiós jegyzeteinek papírra vetésével, hovatovább kötetbe rendezésével, tehát azzal, hogy az életműve dokumentálható maradjon, akkor – ahogyan azt Borbándi Gyula is írta, kétségtelenül Szabó Zoltánt az elsők között kellene említenünk. 1984-ben úgy halt meg, hogy legutolsó kiadott kötete Budapesten jelent meg, majdnem négy évtizeddel (!) korábban, 1946-ban.⁹¹ „Itt él közöttünk egy hetvenedik életévét elért író, aki csaknem megszakítás nélküli munkával töltötte el száműzetésének több mint három évtizedét, mégsem mutathat egyetlen könyvre sem, amelynek élén szerzőként a neve áll. Pedig állandóan írt, és nem is akármilyen dolgokat. Tanulmányai, esszéi, cikkei szét vannak szórva a nyugati magyar folyóiratokban, kitűnő rádióelőadásainak szavai hangzottak el anélkül, hogy bárhol, bármilyen nyomtatott nyomuk maradt volna; sokáig tanulmányi konferenciák szívesen látott előadója volt, mindannyiszor tündökölve fogalmazásának pontosságával és szépségével, de ezek az előadások is elhangzottak anélkül, hogy írásban is hozzáférhetőek lennének. Szerkesztett két könyvet, egy költői antológiát és Bibó István tanulmányainak gyűjteményét. Hiányoznak azonban mindmáig azok a kötetek, amelyekben megtalálhatók lennének Szabó Zoltán idegenben írott művei, amelyek summáját adhatnák annak, hogyan gondolkodott és ítélt korunk eszméiről, eseményeiről, fordulatairól, a magyar múlt és jelen problémáiról.”⁹²

Hogy mennyire tudatában volt ennek, azt Molnár József barátjához írott egyik levelében így fejezte ki ő maga is: „Én ebben a pillanatban képtelen vagyok bármi komolyabbat írni, ha az edinborói naplójegyzeteimet ki akarjátok adni, ez rendelkezésekre áll, bár nem szívesen adom, mert már magam is unom, hogy folyton ilyen jegyzetfélésekkel szerepeljek. Végül is mindenki úgy véli, hogy lakásom asztalosműhely, melyben kizárólag forgács készül.”⁹³ Ezt a hiányt erősíthette az önmagával szemben támasztott igényesség. Molnár József szerint szinte közelharcot kellett vele folytatni írásaiért, mert azokat sohasem találta véglegesnek és megfelelőnek, előadásait is a végsőkéig javította, s szinte a pódiumon nyerték el végleges formájukat.⁹⁴ Ezt halála előtt néhány évvel egy évtizedekkel korábban írt tanulmányára – talán Bibó István életművének egyik legjobb összefoglaló írásra, a *Harmadik út* bevezetőjére – visszatekintve ekképpen fogalmazta meg: „Régi írásaimat, akár van bennük valamicske élet, akár nincs, általában elévültnek vagy elavultnak érzem, ennek azonban alkati, merőben szubjektív okai vannak: az a hiedelem, hogy az értelem – mint a gyerek a ruháit – korábbi mondandóit és kifejezőmódját kinövi.”⁹⁵ A most megjelent gyűjtemény ezt a hiányt pótolja, bár akik korábban nem sajnálták a fáradságot, egy-két kivétellel már találkozhattak legjelentősebb tanulmányaival és publicisztikájával, elsősorban a még életében Czigány Lóránt által összeállított *Ősök és társak* és a már halála után megjelent *Terepfelverés* című kötetekben.⁹⁶

Volt ennek az emigrációs életműnek egy negyedik szakasza is, az előadásoké. Szabó Zoltán ugyanis – ahogyan azt a visszaemlékezésekből, levelezésekből és naplóból ismerjük –

a magyar emigrációs szervezetek egyik legkeresettebb résztvevője volt, a konferenciák egyik legnagyobb hatású előadója, Cs. Szabó László szavaival élve, a „repülő egyetem” rendkívüli tanára. Rendszeres előadója és résztvevője volt a hollandiai Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjainak, a londoni Szepsi Csombor Kör estjeinek mentora, kritikus szemléletű alappillére,⁹⁷ egyik meghatározója az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia éves találkozóinak, az EPMSZ tanulmányi heteinek, az 1977-ig fennmaradt németországi Magyar Főiskolai Hétnek, a svájci Dies Academicus Hungaricus Genevensis nevű értelmiségi konferenciának, amely Genfben jött létre néhány ott élő magyar – Luka László, Molnár Miklós, Nagy László és mások – kezdeményezésére, s amely első találkozó vitaindító előadását is Szabó Zoltán tartotta az 1956-os forradalomról. Ezek azonban csak a jelenlevők memóriájában rögzülhettek, s bár egy-kettő fennmaradt, mégis az emigráció egyik legfájdalmasabb hiányát előadásainak dokumentálatlansága jelenti.

* * *

1984. augusztus 19-ei halálának híre – akárcsak Bibóé – csak napokkal később kerülhetett a magyarországi nyilvánosság elé. A *Magyar Nemzet* – amely történetének legnagyobb színteréhez Szabó Zoltán *Szellemi honvédelme* elszakíthatatlanul hozzátartozik – augusztus 29-én megjelentetett nekrológjában az egypárti hatalom a maga módján emlékezett rá, meghamisítva életútját és értékét, még halálában sem megbocsátva, hogy évtizedekkel korábban szakított a kommunista diktatúrával, és önkéntes száműzetésbe vonult. Úgy tűnt a kádári rendszer három évtized múltán sem tudott „megbocsátani” neki. A *Magyar Nemzet* közleményével kapcsolatosan helyreigazítási kérelmet is előterjesztett értelmiségiek egy csoportja,⁹⁸ melyben a nekrológ számos állításának kiigazítását kérték, de amely azonban nem jelenhetett meg.⁹⁹ A hivatalos Magyarország, azaz az akkor regnáló kommunista uralom így búcsúzott tőle, gondolhatjuk, milyen megkönnyebbüléssel.

Személye, tudása és erkölcsi nagysága okán ő lehetett volna a XX. század második fele magyar szellemi életének nagy összefoglalója. Az egész nemzet életében betölthette volna azt az összegyűjtő, összetartó és szintetizáló szerepet, amelyet az emigrációban megvalósított: bár a népiekhez tartozott, de feddhetetlensége, tartása és elkötelezettsége, illetőleg életművének értékközpontúsága okán valamennyi irányzat számára mintául szolgált, így köthette össze az *Új Látóhatár* körét az *Irodalmi Újságéval*, tarthatott kapcsolatot a generációk között, ápolva és felmutatva az elődök értékeit, de mindig az utána jövő nemzedékek számára biztosítva a figyelmet és elsőbbséget.

„Úgy éreztem, mintha Vörösmartyt temetnénk, olyan időben, amikor az emberek saját hasznukon kívül egyebet nem ismernek, s ha mégis gondolnak magasabbra, akkor idegen isteneknek kezdenek szolgálni... A magyar szellem hivatásos megfigyelői még ébren vannak, és fel tudják mérni a veszteséget. De a tömegek távol maradtak, a hivatalok hasonlóképpen, kormányzottak, és kormányzók nem vették észre, hogy elment közülök – Vörösmarty.”¹⁰⁰

Vajon vannak-e még a magyar szellemnek hivatásos figyelői, ahogyan azt Székfű Gyula és Szabó Zoltán értette? Mert az ma már világos, hogy „oldalaktól és székfűboroktól” függetlenül a kormányzók vakok és siketek, a kormányzottak pedig idegen isteneket szolgálnak. Vajon képesek vagyunk-e felmérni a veszteséget akár Szabó Zoltán kapcsán? Mert az ő élete példáján – de említhettük volna Cs. Szabót, Kovács Imrét, Illyést, Németh Lászlót, Bibót, Kodolányit, Tamásit és Sinkát – is a legfontosabb kérdés: mi vajon ébren vagyunk-e, észrevesszük, ha elmegy valaki közülünk?

Szabó Zoltán a szellemi integritás és a lelki függetlenség megőrzése érdekében vállalta az élve eltemettetést. Száműzetését azzal a tudattal és szándékkal élte le, abban a meggyőződésben halt meg, hogy művei talán soha nem térnek haza magyarországi olvasóihoz, az emigrációs fórumok és magyarul gondolkodók és olvasók közönsége pedig lassan elkopnak, egy-két generáció múltán írásai nem szólnak már senkihez. Mindezt szinte némán, méltósággal és hűvös racionalitással tette: „Irtózom minden olyan teátrális és üres gesztustól, amely azt a keserves eseményt kísérni szokta, hogy valaki kénytelen a hazájáról lemondani egy olyan kormány miatt, amelyről hazája szívesen lemondana, ha módjában állna.”¹⁰¹

Számunkra azonban megadatott a sír felbontásának lehetősége és felelőssége.

J E G Y Z E T E K

- 1 Szabó Zoltán: *Epilógus – Jegyzetek*, 1979. május. Külhoni szövegtár, I. Boston, 1979, Koncz Lajos, 23.
- 2 Czigány Lóránt: Homo politicus – Szabó Zoltán halálára. *Új Látóbatár*, 1984. 3. szám, 1984. szeptember 29., 281.
- 3 N. Pál József: A nemzet: közös ügyek lehetősége. *Magyar Szemle*, 2000. június, 5–6. szám, 164.
- 4 Szabó Zoltán levele Kende Péterhez, 1979 tavasza – közli Kende Péter. *Magyar Füzetek*, 14–15., Párizs, 1984, 39.
- 5 Szabó Zoltán: *Hungarica varietas – Szabó Zoltán: Nyugati Vártán I–II*. Budapest, 2011, Osiris Kiadó–EPMSz, II. kötet, 403.
- 6 Uo. 407–408.
- 7 N. Pál József id. mű, uo.
- 8 Molnár József: Hamlet, a Parnasszuson. *Új Látóbatár*, 1985/3. október 25., 299.
- 9 N. Pál József id. mű, uo.
- 10 Lásd pl. Noszkai Gábor: Barátok közt, Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története. *Beszélő*, 2009. november–december és 2010. január.
- 11 Corvina kiadó, 2005.
- 12 Czigány Lóránt: *Írók, tehát vagyok, Emigráns napjaim múltása, 1971–1981*. 2005, Kortárs Kiadó, 480.
- 13 Szabó Zsuzsa: Csúsztatások. *Élet és Irodalom*, 2005. október 28. XLIX. évfolyam, 43. szám.
- 14 Uo.
- 15 Bikich Gábor: Írók, festők, színészek, Szabó Zoltánnak. *Új Látóbatár*, 1962. július–augusztus, 4. szám, 292.
- 16 Papp István: Szabó Zoltán: Szerelmes földrajz. *Kommentár*, 2011/1.
- 17 Szabó Zoltán: A társadalomkutatás célja. *Hitel*, 1936. 167–172, újraközölve: A régi szociográfia – Népművelési Intézet, 1984, 37 (idézetek innen).
- 18 Uo. 41.
- 19 A tulajdonképpeni kiadó Cserépfalvi volt, ő azonban nem kívánta a maga szépirodalmi és alapvetően más irányultságú munkatervét azonosítani ezzel az irányzattal, így különültek el ezzel a névvel. A kiadó adta ki Kovács Imre *Kivándorlás* című történeti-politikai írását, s tervezték még Elek Péter (a Diákok Háza falukutató csoportjának tagja) *Alföldi tragédia* című szociográfiájának és Papp Miklós *A háború utáni parasztnozgalmak* című munkájának megjelentetését.
- 20 *A Néma forradalom a bíróság és a parlament előtt, Kovács Imre igaztási és nemzetgyalázási pere*. Szolgálat és Írás Munkatársaság kiadása, é. n.; Szabó Zoltán: *Előszó*. Budapest, 1937. november 21., 3.
- 21 Illyés Gyula: Az Ajtónyitó. *Új Látóbatár*, 1974/5. október, 330.
- 22 A résztvevő tíz szerző: Erdős Jenő, Féja Géza, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Boldizsár Iván, Németh László, Kodolányi János, Illyés Gyula.
- 23 Féja az ítélet után elvesztette állását, Kovács Imre pedig háromhavi börtönbüntetésének egy részét 1940-ben le is töltötte, általános amnesztiával szabadult. E perekkel egyidejűen per indult Erdélyi Józseffel

- szemben is két verse, a *Lovaspóló a Vérmezőn* és a *Találkozás Lőrinc pappal* címűek miatt, Illyés Rend a *romokban* című kötete és a *Válasz* és a *Híd* folyóiratok ellen, a *Márciusi Front* 1938-as programjának közlése miatt.
- 24 „Tiltakozunk bármilyen oldalon álló magyar írók (Erdélyi, Szabó Dezső, vitéz Málnási Ödön) sorozatos perbefogása ellen, s kivált Féja és Kovács nemzetismertető munkáinak megbélyegzése ellen.” – Országgyűlés Képviselőházának Naplója, XV, 226–228.
- 25 „Erre elsősorban azért vagyok büszke, mert többek között Bartók Bélával, Zilahy Lajossal, Móricz Zsigmonddal, Illyés Gyulával, Németh Lászlóval és Veres Péterrel egy sorban szerepelt a nevem...” – idézi Huszár Tibor: *Találkozások – Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*, Budapest, 2005, Corvina, 146. – A Szabó Zoltánnal készített és leírt beszélgetés Huszár Tibor jegyzetein és emlékein alapul, tekintettel arra, hogy Szabó Zoltán nem kívánt „hivatalos” interjút adni a szerzőnek, az elkészült szöveget pedig utólagosan nem látta, és így nem is hagyta jóvá.
- 26 Szabó Zoltán: *Korszakváltás*. Kötetben uő. 1987. *Terepfelverés*. München, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (EPMSz), Bern Könyvbarátai Körének (Büchergilde, Riehen, Svájc) kiadása közreműködésével készült Máté András nyomdájában, 61.
- 27 A jelölést feltételekkel elfogadta, amelyet azonban a kommunisták és a velük együttműködő baloldali érzelmű kisgazdák megtorpedóztak, s helyére Ortutay Gyula került. – Lásd erről Molnár József: id. mű, 302–303.
- 28 Szabó Zoltán levele Farkas Ferencnek, 1947. 9. 9., – közlés *Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete*. Szerkesztette: Farkas Judit. Budapest, 2007, Ráció Kiadó, 174.
- 29 Szabó Zoltán levele Károlyi Mihályhoz, a Magyar Nagykövethez, 1949. március 5. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Közli: Kenedi János: Nem ugyanakkor, nem ugyanúgy és nem ugyanazért. Három dokumentum arról, hogyan mondott le Szabó Zoltán diplomáciai állásáról. *Beszélő*, 26. szám. Beszélő összkiadás, III. kötet, AB-Beszélő Kiadó, 1992, 741.
- 30 Szabó Zoltán levele Károlyi Mihályhoz, a Magyar Nagykövethez, 1949. június 7. Uo. 743.
- 31 Czigány Lóránt: Szabó Zoltán az emigrációban. *História*, 1989/6.
- 32 Lásd erről: Kasza László: *Mókusok az angolkerben. Ügynökök a Szabad Európa Rádiónál*. Noran Libro, 2009, 157–165.
- 33 Borbándi Gyula: *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*. Budapest, 2000, Európa Könyvkiadó, 145.
- 34 Baranyai Norbert: *A református öntudat mozgósítása*. Kísérlet Szabó Dezső esszéinek újraolvasására – Cselekvő irodalom – írások Görömbei András tiszteletére. Budapest, 2005, 173.
- 35 Czigány: id. mű, uo.
- 36 Uo.
- 37 Szabó Zoltán: *Magyar Szó*, 1957. február 15. Újraközlés: Szabó Zoltán: *Nyugati Vártán, I-II*. Budapest, 2011, Osiris Kiadó–EPMSz, II. köt., 30.
- 38 Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Bern, 1985, EPMSz, 276. – Ezen az értekezleten jelentette be Pálóczi Horváth György, hogy az amerikai irányítás alatt álló nemzetközi értelmiségi szervezet, a Congress for Cultural Freedom – amelyről akkor úgy tudták, hogy a Ford Alapítvány adományaiból pénzezi különböző irodalmi és kulturális vállalkozásait, de később kiderült, hogy a pénzek nagy részét a CIA-től kapta – neki és Ignotusnak ajánlatot tett egy magyar irodalmi lap finanszírozására. A szövetség az ajánlatot azzal fogadta el, hogy azt „két célra óhajta felhasználni: egyrészt, hogy a meglévő *Látóhatárt* kibővítsék, és gyakoribb megjelenését lehetővé tegye, másrészt, hogy egy új, hetenként megjelenő lapot indítson, az *Irodalmi Újság* formájában és szellemében”.
- 39 A szövetség 1960 szeptemberében memorandumot küldött Dag Hammarskjöld ENSZ-főtitkárnak, közbelépését kérve a még fogva tartott magyar írók érdekében.
- 40 Szabó Zoltán: *Epilógus*, id. h. 24.
- 41 Szabó Zoltán levele Molnár Józsefnek – év és hely megjelölése nélkül, Molnár József hagyaték, PIM.

- 42 Faludy György levele. A levelet „Drága Barátaim” megszólítással címezte, és azt feltehetően Vámos Imre, Horváth Béla körének írta, akik Faludy állandó szerzői voltak. A levelet az *Irodalmi Újság* hivatalos papírján írták hely és keltezés nélkül. A levél a Vámos Imre beszervezésére vonatkozó belügyi iratok között található. – ÁBTL 3.2.1.Bt.129., 54/6.
- 43 Uo. 54/5.
- 44 Uo. 54/7.
- 45 Uo. 54/6.
- 46 Szabó Zoltán levele Molnár Józsefnek. 1958. 9. 8.
- 47 Bibó István: Magyarország helyzete és a világhelyzet. *Die Presse*, Wien, 1957. szept. 8. Lásd erről: *Bibó nyugatról – életben, holtában*. Basel–Budapest, 1997, EPMSz, 235.
- 48 Baranyai Katalin: Cs. Szabó Lászlóval a Szepsi Csomor Körön innen és túl. Phd. dolgozat, kézirat. Budapest, 2009. www.radiusbhs.hu/pdf/cs_szabo_laszloval_a_szepsi_csomor_koron_innen_es_tul_phd_dolgozat.pdf
- 49 Szabó Zoltán: *A századközép gyermeke (Zádor István emlékezetére)*. Ih. *Nyugati vártán*, II. kötet, 74.
- 50 Szabó Zoltán: *A populizmus kérdéséről*. Ih. *Nyugati vártán*, II. kötet, 57.
- 51 Szabó Zoltán: Néhány szó a népi forradalmiság múltjáról és jövőjéről. *Új Látóbatár*, 1958/1, július–augusztus, 72.
- 52 Uo. 73.
- 53 „Úgyhogy most könyörtelenül elhatároztam magam a falukutató-essai megírására, ez azonban nyilván hosszú lesz, és elég soká lesz kész, úgyhogy alkalmasint külön fizetben fogom kiadni” – Szabó Zoltán levele Molnár Józsefhez, 1958. 9. 8. 41/a Roland Gardens London SW 7, PIM.
- 54 Szabó Zoltán levele Molnár Józsefhez, 1959. 2. 14., h.n.
- 55 Szabó Zoltán: Szárszó. *Új Látóbatár*, 1959/1. 11.
- 56 Fitos Vilmos: Még közelebb a szárszói valósághoz. *Ifjúsági Szemle*, 1989/3, 96.
- 57 A népi mozgalom centruma Szárszón üresen tátongott, hiszen a mozgalom azon tagjai távol maradtak, akik ezt a pozíciót elfoglalhatták volna: Illyés Gyula (aki előzetesen sem vállalt előadást), Tamási Áron, Szabó Zoltán, Bibó István (Erdei ugyan hívta, mégsem ment el) s a többi mértékadó személy, így például Kerék Mihály, aki előadásra is vállalkozott, mégsem vett részt az összejövetelen.
- 58 Szabó Zoltán: id. mű, 12.
- 59 Borbándi: uo. 168.
- 60 Lang Dezső: Időszerű-e a népi-urbánus ellentét. *Új Látóbatár*, 1959. 5. szám, 410.
- 61 „Abban állapotunk meg, hogy Borbándi írjon egy cikket a népi irodalomról, és zárjuk le az egészet. Molnár József levele Szabó Zoltánhoz, 1959. nov. 10. PIM.
- 62 Szabó Zoltán levele Molnár Józsefhez. 1960. aug. 12., 41 Roland Gardens, London SW 7.
- 63 Szabó Zoltán levele Molnár Józsefhez. 1960. 4. 9., 41 Roland Gardens, London SW 7.
- 64 Uo.
- 65 Enczi Endrével egészült ki az Írószövetség tisztikara, aki idő közben Kanadából települt át Európába, s a szövetség titkaraként működött. Lásd erről Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Bern, 1985, EPMSz, 277.
- 66 Szabó Zoltán levele Molnár Józsefhez. 1960. augusztus 19. 41 Roland Gardens, London SW 7.
- 67 Lásd erről: *Beszélgetés Szabó Zoltánnal*. Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, Dymchurch, Anglia, 1962. – Ih. *Nyugati vártán*, II. kötet, 337–338.
- 68 Molnár József levele Szabó Zoltánhoz, München, 1960. augusztus 29.
- 69 Kenedi János: A legszívélyesebb remete. *Élet és Irodalom*, 2003. február 7.
- 70 Szabó Zoltán levele Molnár Józsefhez. 1960. augusztus 19. 41 Roland Gardens, London SW 7.
- 71 Szabó Zoltán: *Epilógus*, id. h., 29.
- 72 Lásd erről például Ortutay Gyula: *Napló, I., 1938–1954*. 2009, Alexandra, I. kötet, 205, 208.

- 73 Lásd erről Szabó Zoltán levele Dan Davinnek, közli Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban*. Budapest, 1995, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 537.
- 74 Bibó István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. London, én., Magyar Könyves Céh. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Szabó Zoltán, megjelent száz számozott és kilencszáz számozatlan példányban.
- 75 Szabó Zoltán levele Molnár Józsefhez. 1960. 6. 26. 41 Roland Gardens, London SW 7.
- 76 Lásd erről részletesen Kodolányi Gyula: Egy titkos élet mélyáramai. Bibó István és Bernard Crick, *Magyar Szemle*, 2011. december.
- 77 Czigány Lóránt: *Homo politicus* – Szabó Zoltán: *Terepfelverés*. Bern, 1987, EPMSz, Bevezető, 24.
- 78 A Bibó István-díjat 1979-ben a Bostoni Magyar Intézet – kurátora dr. Prágay Dezső – alapította, és első ízben 1980-ban osztotta ki Szabó Zoltánnak. – Lásd az alapításról: *Külhoni Szöveggyűjtő I. id. mű. 129.*
- 79 Szabó Zoltán: *Rendkívüli ember (Tamási Aron)*. Ih. Nyugati vártán, I. köt., 162.
- 80 Szabó Zoltán: Utas és külvilág. *Új Látóhatár*; 1962. július–augusztus, 4. szám, 320; ugyanebben a számban: Cs. Szabó László: *Az utazás*, 320–327.
- 81 *Együttélés és szótértés. Amíg időnk van*. Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, Slagelse, Dánia, 1964., Ih. *Nyugati Vártán*, II. köt., 353.
- 82 Szabó Zoltán: „Amit mi eloiseltünk, emberek” (*Goyáról és Teleki Lászlóról*). *Nyugati vártán*, I. köt., 126.
- 83 Czigány Lóránt: *Írok, tebát vagyok*, id. mű 377.
- 84 Szabó Zoltán: *Kritikai Napló, Két dráma. Új Látóhatár*; 1964. május–június, 3. szám, 264.
- 85 Nagy Gáspár: *Múlik a jövőnk*. Kérdező: Nádor Tamás. – N. G.: *Közelebb az életembe*. Szeged, 2005, Tiszatáj könyvek, 316–317.
- 86 Czigány Lóránt: *Írok, tebát vagyok*, id. mű 557.
- 87 Szabó Zoltán: *Hungarica varietas. Ősök és társak*. Bern, 1984, EPMSz, 285.
- 88 Lásd a Czigány Lóránt által összeállított bibliográfiát, Szabó Zoltán: *Terepfelverés* című kötetében, 261–308, 635 tételszám azonosítva.
- 89 Lásd erről Czigány Lóránt: *Írok, tebát vagyok*, id. mű 301.
- 90 Görömbei András: Töredékek Szabó Zoltánról. *Alföld*, 1988/9. szám, 31.
- 91 Lásd Ablonczy László: *Bartók Béla kertjében, Párizsi beszélgetések Szabó Zsuzsával*. Budapest, 2003, Püski, 378.
- 92 Borbándi Gyula: *Szabó Zoltán. Népiség és népiek*. Budapest, 2000, Püski, 231.
- 93 Szabó Zoltán levele Molnár Józsefhez, 1958. 9. 8., 41/a Roland Gardens London SW 7. A levél a Petőfi Irodalmi Múzeumban található, Molnár József levelezésében, a másolat a szerző birtokában.
- 94 Lásd erről Molnár József: id. mű., 305.
- 95 Szabó Zoltán: *Epilógus*, id. h. 23.
- 96 *Ősök és társak*. Esszék. Bern, 1984, EPMSz; *Terepfelverés*, esszék, uo., 1987.
- 97 Lásd erről Czigány Lóránt: *Homo politicus. Új Látóhatár*, 1984. szeptember, 3. szám, 286.
- 98 A Nyílt levelet Benda Kálmán, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Ferenczy Bénilé, Kenedi János, Mészöly Miklós, Perjés Géza, Varga Domokos és Vásárhelyi Miklós írta alá.
- 99 Lásd erről Szabó Zoltán a Magyar Nemzetnél. *A Magyar Nemzet Szabó Zoltán nekrológja. Beszélő*, 11. szám, Ih. II. kötet, 66–66.
- 100 Székfü Gyula írta ezt Babits temetésének alkalmából. Idézi: Szabó Zoltán: *Epilógus*, id. h., 34.
- 101 „Szabó Zoltán fogalmazott emigrációja első napjaiban egy hivatalos beadványon” – idézi Kenedi János, *Beszélő*, 26. szám, Ih., III. kötet, 740.

PETRIK BÉLA (1965) Budakeszin élő irodalomtörténész. Ügyvédként dolgozik. A Bethlen Gábor Alapítvány titkára. Kutatási területe a XX. századi magyar népi irodalom. Legutóbbi kötete: *A teljes kép felé* (2008).